

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

**L'Entrevista:
Centro para el
Conocimiento del
Paisaje**

**La indústria de
l'espart a la
serra d'Espadà**

**Producte Turístic
del Patrimoni
Bèl·lic de la
Guerra Civil**

**Estructura
de la surera
a Mosquera
despres d'un
aprofitament
secular**

**Huit despoblats
moriscos de la
serra d'Espadà**

L'ENTREVISTA

- 4 Associació Centro para el Conocimiento del Paisaje. Per Victor Bayona

LA VIDA A LA SERRA

- 8 La indústria de l'espart a la serra d'Espadà, per Josep Herrero

MÓN MEDITERRANI

- 15 Producte Turístic del Patrimoni Bèl·lic de la Guerra Civil...
Per Eugeni de Manuel

ACTUALITAT AMBIENTAL

- 34 Estructura de la surera a Mosquera després d'un aprofitament secular.
Neus de la Roca i Amparo Hurtado

TOTS FEM NATURA

- 40 Huit despoblats moriscos de la serra d'Espadà, per Ismael-Pascual
Chiva i Molina

NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES

- 55 " Vidas a la intemperie", nostalgias y prejuicios sobre el
mundo campesino, autor: Marc Badal
- 57 Josep Lalueza Lacambra, vida d'un milicià.... , autor: Nel·lo Navarro

Edita: Societat d'Amics de la Serra Espadà www.serra-espada.org.

Direcció: Victor Bayona.

Consell de Redacció: Óscar Pérez, Carme Orença, Esther Capilla, Batiste Miguel.

Tiratge: Digital.

Maquetació: ~~coprint~~, València.

Portada: Mosquera. Foto: Gracia Barrué

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l' editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

AMB AL COL·LABORACIÓ DE:

**GENERALITAT
VALENCIANA**

Conselleria d'Educació,
Investigació, Cultura i Esport

l'entrevista

Asociación Centro para el Conocimiento del Paisaje

Victor Bayona Viana
Director Camp de l'Espadar

El Centro para el Conocimiento del Paisaje (d'ara en davant CCP) és una de les poques entitats privades que tenen la seua social al Parc Natural de la Serra d'Espadà, en concret a Matet. Es tracta d'una associació sense ànim de lucre que té com a objectiu desenvolupar activitats de tot tipus per al coneixement complert dels paisatges i el conjunt d'accions (ambientals, culturals, patrimonials, socioeconòmiques) que els configuren, aglutinant diferents interessos i apropaments al paisatge, des dels purament divulgatius fins als més tècnics. L'associació es va constituir en 2008 i compta amb un total de 35 socis i 136 simpatitzants, encara que la responsabilitat de seua gestió i de l'organització de la majoria d'activitats recau sobre un grup més reduït d'entre 4 i 6 persones.

No hem volgut desaprofitar l'ocasió que ens brinda aquest apartat de la nostra revista per a conèixer un poc més les iniciatives que du endavant aquesta entitat, i el que és més importat, la gent que hi ha darrere i que amb el seu temps i dedicació col·laboren en la defensa del territori, posant en valor els recursos locals i dinamitzant la vida als pobles. I res millor per a conèixer un poc més aquesta entitat que una entrevista al seu president, Juan Antonio Pascual Aguilar, que amablement va acceptar respondre les nostres qüestions. Esperem que el contingut d'aquesta amena conversa siga del vostre interès.

¿Per què la seua social a Matet?, ¿quin és el vincle del CCP amb aquest municipi?

La decisió d'establir la seua social al poble de Matet correspon a un seguit de factors, entre els que destaquen el descobriment d'aquesta part de la Serra d'Espadà a principi dels anys 2000, mitjançant

l'inventari cartogràfic-temàtic dels Llocs d'Interès Comunitari (LIC's) que algunes persones de l'associació varem participar. Aquest fet, unit a la rehabilitació d'una vivenda en Matet i al interès des de feia temps per constituir una associació per a la promoció del paisatge, especialment arran de l'aprovació en 2004 de la primera

lleï autonòmica per a l'Ordenació del Territori i la Protecció del Paisatge, ens va dur a la creació del CCP, establint la seua seua social en aquest municipi, el que va suposar tota una declaració d'intencions, tenint en compte que el més fàcil haguera sigut establir la nostra base d'operacions en una gran ciutat com València.

A més a més de tindre la seua social a Matet... quin és el lligam del CCP amb la Serra d'Espadà?

Encara que no es reflexa als nostres estatuts, hi ha un consens a l'hora de prioritzar les intervencions a la Serra d'Espadà, que per a nosaltres va més enllà del Parc Natural i inclou tota l'àrea compresa entre el riu Palància, el riu Millars, la línia de costa i el límit amb la província de Terol. Entre aquestes prioritats destaquem el disseny d'almenys 1 itinerari del paisatge dels 9-10 que organitzem anualment, la inventarització del patrimoni natural i cultural mitjançant les pràctiques professionals i els projectes final de graus i màsters on participen estudiants de diferents universitats, i els projectes de recerca, com la geolocalització de les àrees abancalades al municipi de Matet que actualment estem duent a terme.

¿Treballeu en xarxa amb altres entitats per a la promoció del paisatge?, ¿quinaes?

Les entitats en les que tenim més relació per ordre de major a menor importància són la Càtedra de Participació Ciutadana i Paisatges Valencians de l'Universitat de València, el Grup de Paisatge de la Asociación de Geógrafos Españoles, l'Observatori del Paisatge de Catalunya i la plataforma europea d'entitats de paisatge CIVILSCAPE. També tenim una col·laboració amb el Instituto IMDEA-Agua, un centre d'investigació de la Red Madrileña de Institutos de Estudios Avanzados, fruit de la qual s'han publicat diversos documents tècnics relacionats amb la geomàtica, l'ús de programari lliure en els Sistemes de Informació Geogràfica o la inventarització i geolocalització del patrimoni hidràulic a la Comunitat de Madrid.

¿Quin es el vincle del CCP amb l'àmbit de l'educació formal i no formal?

Tenim molta relació amb professors i professores de diferents universitats a València, Alacant, Múrcia, Alcalá de Henares, etc. però és la Càtedra de Participació Ciutadana i Paisatges Valencians de l'Universitat de València amb la que tenim un lligam més formal i amb la que

hem organitzat diferents activitats com conferències, taules redones, etc. Sense anar més lluny, l'any passat, a proposta de la nostra entitat, es va organitzar un seminari de Societat Civil i Paisatge que en novembre d'enguany comptarà amb una segona edició. També hem de destacar la col·laboració l'Universitat de Tolosa mitjançant la qual alguns dels seus estudiants varen realitzar el treball fi de màster en projectes en els que participa la nostra entitat. En quant als espais d'educació no formal, destacar la col·laboració amb el Centre de Educació de Persones Adultes Alto Palància de Sogorb, amb el que enguany s'ha organitzat un curs sobre paisatge i noves tecnologies que ha sigut tot un èxit i que s'ha previst tornar a impartir durant la primavera de 2019.

¿Quina és la definició de paisatge amb la que el CCP treballa?

Nosaltres treballem amb un concepte de paisatge molt ampli, que actualment es troba prou ben representat per la definició de paisatge del Conveni Europeu del Paisatge de Florència, elaborat en el any 2000 i que considera que per paisatge s'entendrà qualsevol part del territori tal com ho percep la població, amb un caràcter resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i/o humans. Aquesta definició dona un marge molt ampli de maniobra i permet treballar multitud d'aspectes: socials, històrics, ambientals, etc.

¿Quins són els avanços en matèria de protecció i promoció del paisatge en els darrers anys?, i els retrocessos?, i els reptes per al futur?

Pel que fa a la vessant legislativa, fruit del Conveni Europeu del Paisatge ratificat per l'Estat Espanyol, s'han produït importants avanços. Des de l'administració pública s'ha treballat molt en normatives, regulacions, planificació, etc. Com a resultat, el paisatge i els seus elements han passat a formar part de les estratègies de planificació i gestió com per exemple l'Estratègia Territorial de la Comunitat Valenciana.

En quant als retrocessos, a la Comunitat Valenciana ha sigut significativa la derogació de la Lley 4/2004 d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge i del seu Reglament, substituint-la per l'actual Lley 5/2014 d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge, molts menys ambiciosa en matèria de protecció i promoció del paisatge.

Tornant al Conveni Europeu del Paisatge, aquest recomana als països signats prendre mesures generals de reconeixement dels paisatges, de definició i caracterització, de participació pública i d'integració dels paisatges en les polítiques d'ordenació del territori, a nivell econòmic, social, cultural i ambiental, a més a més de la sensibilització ciutadana, l'educació i la formació d'experts. En aquest sentit s'ha avançat molt poc i per tant suposa un repte que hem d'acometre, especialment com a mesura per a contribuir a fixar població als municipis de l'interior.

En que consisteix el projecte DiscaPaisaje?, i la plataforma Paisajea?, i la geomàtica?

Discapaisaje és una línia de treball del CCP que des de 2009 té com a objectiu general fer accessible el paisatge a les persones en situació de dependència, mitjançant el disseny d'itineraris adaptats. D'aquesta manera l'itinerari de paisatge es fa servir com a instrument formatiu i d'integració social, ja que possibilita que els col·lectius participants entenguin els paisatges i s'apropien d'ells. Gràcies a aquest projecte, el CCP disposa d'una interessant, diversa i atractiva cartera d'itineraris adaptats de paisatge per terres valencianes recollits en la plataforma Paisajea, una de les seccions més visitades de la seua pàgina web (<http://cpaisaje.org/>).

La Geomàtica és una disciplina que engloba les Geociències amb la integració i aplicació de les Tecnologies de la Informació i la Comunicació (TIC). Aquesta suma de geociències i TIC fa possible la captura, processament, anàlisi, interpretació, magatzematge, modelització aplicació i difusió d'informació digital geoespacial o localitzada, aplicable en els àmbits de la enginyeria, el territori i la societat. En definitiva, no és més que les noves tecnologies aplicades a la Geografia, i que es materialitzen en ferramentes com els Sistemes d'Informació Geogràfica, GPS, Google Earth, mapeigs i col·laboratius, etc.

Quina mètode feu servir per al disseny dels itineraris de paisatge?

Els itineraris de paisatge són l'activitat de major projecció del CCP. El seu desenvolupament s'emmarca en l'àmbit de la difusió del paisatge, elaborats a partir d'eixos temàtics paisatgístics i que consisteixen en la realització de visites i excursions de diversa duració i dificultat, fent possible el coneixement in situ del propi paisatge. El CCP compta amb un total de 80 itineraris de paisatge, 70 d'ells d'una sola jornada dins de la Comunitat Valenciana. Tots els itineraris són originals, es a dir, no estan basats en itineraris ja existents, i cada any es dissenyen i organitzen al voltant de 9-10 itineraris nous. La proposta d'itineraris l'elabora la Junta Directiva, sent ratificada per l'assemblea anual de la associació. Les temàtiques i la localitzacions geogràfiques dels itineraris són variades, però la majoria d'ells tenen en comú una duració de no més de 4-5 hores, amb una distància mitjana de 10-12 km. Des de el CCP es considera que els itineraris de paisatge, malgrat requerir una significativa inversió de temps i recursos (anar prèviament a recórrer la ruta, determinar les parades, cercar informació, elaborar la corresponent fitxa, contractar un vehicle de suport, etc.), són una de les millor eines per al coneixement i difusió dels paisatges.

la vida a la serra

La indústria de l'espart a Artana

per Josep Herrero Cabanyes

El segle passat no fou una època d'abundància per als pobles de la serra d'Espadà i la Plana. Temps políticament plagat de constitucions de curta durada, socialment obsessionat en reformes agràries que no s'acomplien i militarment qualificat com una època de pronunciaments i guerres civils. Aquestes circumstàncies un tant desoladores no podien oferir en contrapartida una alternativa econòmica favorable. Ben al contrari fou, com la majoria d'èpoques pretèrites, un temps de penúria i a voltes fam per a les classes populars.

Artana, poble de la serra d'Espadà, no fou una excepció. Durant una gran part del segle XIX compta amb una població de més de 2.500 habitants, amb una mitjana de 78 habitants per km², quan la mitjana espanyola era de 37 hab./ km². Donarem més importància a l'economia d'aquesta població si tenim en compte que l'agricultura era predominantment de secà i hi havia grans àrees del terme amb bosc i garriga, amb tan sols una explotació de pastura extensiva, aprofitament de llenya i carbó en aquestes àrees.

Per a mantenir-se la població existent en relació als seus recursos naturals i en fase d'expansió demogràfica, es necessitaven noves fonts de riquesa. La població, regida per l'instint de conservació i la intel·ligència, els trobà principalment en l'extensió de la propietat a altres termes, en l'augment dels regadius, l'emigració definitiva i temporera i el treball de l'espart.

ELS SARIERS I L'ESPARTÍ

Aquests artesans de l'espart eren unes vint famílies que en temporada de primavera i estiu eixien del poble amb el seu mul carregat d'espart i es dirigien a diversos

llocs principalment del País Valencià, Aragó o Catalunya, on muntaven els seus improvisats magatzems, elaboraven les peces i venien majorment previ encàrrec.

Grup de dones d'Eslida, amb les criatures concentrades en un local de l'amo d'Artana per a l'elaboració d'espartins

Fins a l'acabament del segle XIX, la llata i els seus derivats constituïen quasi la totalitat de la indústria artesana de l'espart. Esporàdicament es feien espartins (esportins) per al consum local i poca cosa més. Fou en els darrers anys de segle XIX quan el treball de la llata evolucionà per a transformar-se en la indústria de l'espart. El pas es realitzà progressivament. Al principi es venen els dos productes, però en pocs anys l'espartí té una preponderància respecte de la llata. L'obertura de mercats és deguda a dues causes ben diferents: la qualitat de l'espartí local i el perfeccionament de la premsa.

Ara és al poble on es confecciona tota la mercaderia amb un treball a destall realitzat a domicili i amb matèria prima, prèviament pesada per evitar els fraus, a càrrec de l'empresa. La labor serà de les dones, i ocasionalment –si faltava jornal al camp– també dels homes.

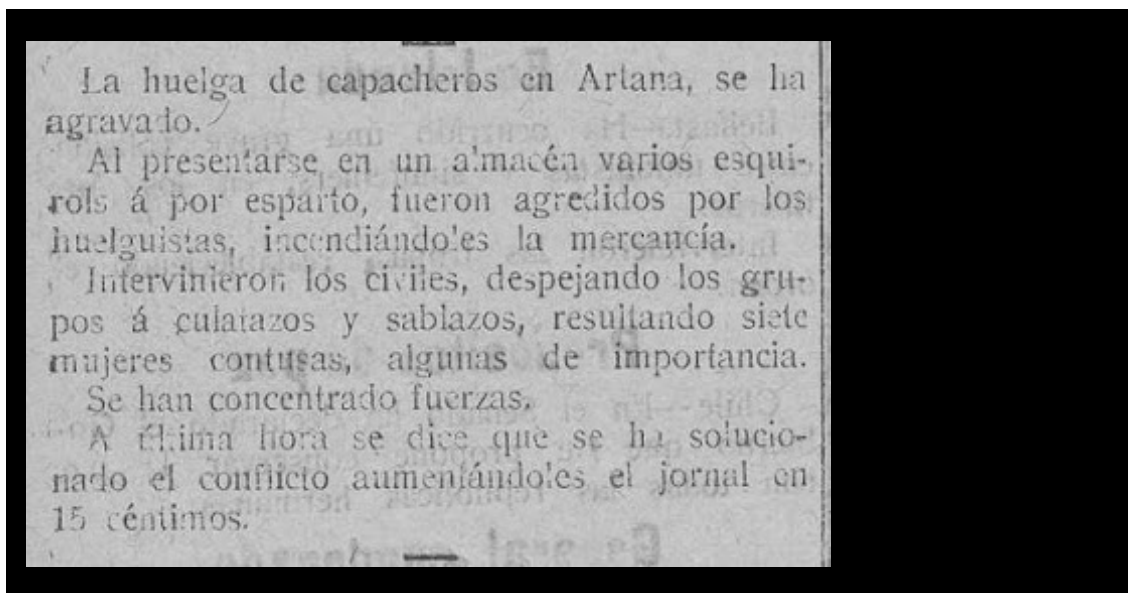
Es gastaven 100 vagons de 6.000 kg, que sumen un total de 600.000 kg d'espart. El preu entre compra i transport sumava 137.500 pessetes, i el de confecció ascendia a 229.166 pts.

Fins a l'any 1912 continua l'expansió, augmenta el nombre de comerciants fins a 14 i les treballadores disfruten d'un modest però acceptable nivell de subsistència. A poc a poc, però, el mercat s'estabilitza, sorgeix una dura competència entre els

empresaris del poble que a més de fer front als espartiners d'altres indrets, fan la guerra entre ells. En canvi, a escala local sembla hi ha un acord de no apujar els preus de confecció com a forma de pal·liar les seues dificultats comercials.

Aquesta falta de rendibilitat en la confecció que patien les treballadores es produiria des de l'any 1912, precedida i acompanyada per unes circumstàncies econòmiques generals altament desfavorables. L'any 1904 es manifesta un conflicte social en reclamar els treballadors agrícoles locals el mateix jornal que a Borriana. Els llauradors no hi accedeixen per considerar les terres de secà menys rendibles i acorden com a mesura de pressió no donar cap jornal. La gelada de 1905 anorrea les collites i, conseqüentment, el conflicte. Des del març de 1906 es viu una sequera que tindrà una durada de més d'onze anys, concretament fins als temporals de novembre i desembre de l'any 1917. La Primera Gran Guerra (1914-1918) arruïna l'economia tarongera i hi ha treballadors que es veuen obligats a emigrar a França, on fa falta mà d'obra per estar la població ocupada en la defensa del país. L'estiu de l'any 1918 venia al poble la cucarata; al poble van morir centenars de persones, moltes d'elles pares i mares de família amb nens menuts.

L'any 1915, les espartineres que es veuen forçades a viure del seu treball havien de

fer una jornada de 15 o 16 hores. Algunes col·locaven el pa sobre els genolls per no deixar la feina mentre menjaven. En canvi, als ulls de les obreres semblava que els espartiners creixien econòmicament.

Després de moltes protestes infructuoses i considerant que la situació desesperada hi persistia, en el mateix any 1915 es crea entre les espartineres una junta de defensa que molt prompte agruparà 725 sòcies. Els comerciants, temorosos de la unió, intentaren desfer-la per diferents mitjans, però no ho aconseguiren.

LA VAGA

Aquesta cobleta de l'època ens pot il·lustrar sobre els motius més que qualsevol llarga explicació. El probable pacte dels empresaris per a no apujar els preus de confecció –motivat, suposem, per la dura competència entre ells i altres indústries foranes– implicava dues conseqüències ben diferents: en l'àmbit local, l'escàs guany de les treballadores, i en l'àmbit de mercat una crisi general de les indústries del ram d'altres llocs per la impossibilitat de competir amb un producte de més qualitat i un preu molt competitiu.

Finalment, esgotades totes les possibilitats d'acord, les treballadores es posen en

vaga, promoguda i portada endavant per la Societat Obrera Espartinera. Les espartineres demanaven una pujada de 3 perres (15 cèntims) per espartí de 75 cm, mentre que les empreses –naturalment, unides per fer front a la demanda– tan sols estaven disposades a apujar 2 perres.

L'atur es mantingué des dels primers dies de juliol fins al 16 del mateix mes. Durant aquests dies, la junta de defensa feia diverses reunions amb participació massiva de les obreres, s'establiren piquets de vaga a l'eixida del poble, concretament a l'hospital (edifici desaparegut situat en el lloc que ocupa ara la gasolinera) i a les portes dels comerciants durant les 24 hores del dia.

Hem escoltat anècdotes interessants que ens poden ajudar a comprendre una mica més aquells fets. El piquet de l'hospital, a deshora en la nit, va interceptar un carro amb la càrrega coberta per mantes; les dones, tot pensant que portaven espartins, el feren parar violentament esgrimint algun que altre punxó, corbella, falçonets d'esquilar espartins embalats i sal per a tirar-la als ulls dels animals. Els carreters, que eren d'una família anomenada els Roldans, tan sols intentaven fer broma i van demanar clemència. Tot seguit van descobrir la càrrega de garrofes que anaven a vendre a la Plana.

Anuncis de fabricants Artanencs

En una altra ocasió el fet fou més greu: era un diumenge cap a les onze, hora de missa major; quatre dones tragueren espart de casa d'un comerciant del carrer de l'Assagador. Molt prompte, les integrants del piquet de guàrdia i altres que hi acudiren en sentir l'avalot intentaren amb tots els mitjans impedir l'acció. El sergent i la parella de la Guàrdia Civil, que eren veïns, també hi arribaren i donaren llenya a tort i a dret. El resultat fou una jove de 16 anys amb el braç trencat i altres dones amb ferides de poca consideració, però malgrat això van seguir les esquiroles fins a cremar-los l'espart. També durant aquests dies explotà una bomba a la porta d'un comerciant, afortunadament sense conseqüències, i després les dues parts en litigi s'acusaven mútuament de l'acció.

A mitjan juliol de l'any 1916 aparegué Don Antonio Masa Pineda, propietari d'una important indústria espartinera a Ojós, localitat murciana pròxima a Cieza. La crisi del mercat provocada pels industrials d'Artana de segur que també afectava greument el seu negoci, i ell, amb seny comercial i probablement informat del que hi ocorria, venia a salvar la seua indústria.

En aquest llastimós panorama, l'activitat espartinera era vital. Per això l'aparició

de D. Antonio Masa, el Senyoret, va ser providencial. Ell estudià l'assumpte de l'espart al marge dels esdeveniments i una vegada aclarits els seus dubtes es posà en contacte amb les treballadores i hi arribà a un acord. Accedeix a pujar 3 perres per espartí de 75, i elles n'havien de fer 3.000 dotzenes. Al cap d'un temps hi torna, quan les espartineres havien superat considerablement el destall convingut i ja dubtaven que hi tornara.

Ràpidament es féu una reunió general del sindicat, davant del qual D. Antonio es negava a complir la promesa. Les dones començaren a protestar, però ell s'imposà fent-les callar i resolgué la qüestió amb una nota d'humor: «Yo no les doy tres perras; quiero subirles cinco». L'alegria fou molt gran per aquell augment de sorpresa que ni tan sols havien somiat, i des d'aquell moment tot el poble treballà per a ell. D'aquesta intel·ligent manera, el Senyoret salvava la seua empresa d'Ojós, en creava una altra a Artana de considerables dimensions amb un producte de qualitat i dignificava el salari de les espartineres.

Dones fent espartins

Després de la pujada, els preus quedaven així:

Espartins de 80 cm: 0,50 pessetes/unitat

Espartins de 75 cm: 0,45 pessetes/unitat

Espartins d'a sou: 0,20 pessetes/unitat

L'EMPRESA DEL SR. MASA

El Sr. Masa començà a treballar-hi l'agost de 1916; l'any següent, a més de quedar-se els seus magatzems plens de material elaborat, va comercialitzar 7.000 dotzenes. El 1918 l'activitat va ser màxima, i hagué de desestimar per manca de capacitat productiva un encàrrec de 12.000 dotzenes (equivalents a uns 12.000 quintars de Múrcia, uns 396.000 kg). Aquest desajust entre l'oferta i la demanda impulsa a ampliar la indústria als pobles veïns d'Eslida, Tales, la Vilavella i Betxí. En canvi, no arribà a Nules per l'oposició d'Artana, motivada per la por que el centre fabril passara allí per la facilitat de les comunicacions.

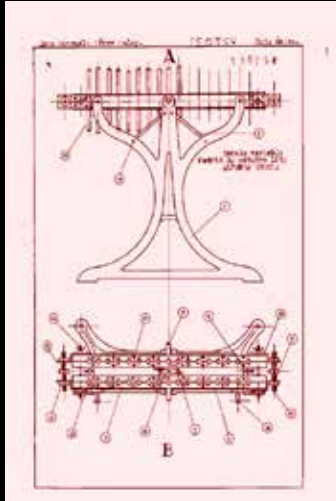
Els empresaris locals, totalment desbancats del negoci, intentaren al principi dissuadir D. Antonio per diversos mitjans, i en no aconseguir-ho a Artana estengueren els seus comerços a Eslida, Xova, Fondegulla, Nules, Alcalà de Xivert i fins i tot a la localitat d'Hellín, a Albacete. També acolliren treballadores locals que

no treballaven per a D. Antonio o que es deslligaven d'ell, fet prou freqüent perquè aquest era molt exigent en la qualitat del treball.

Malgrat l'èxit inicial, el Sr. Masa molt prompte deixà la indústria en mans d'encarregats fins a desentendre-se'n allà per l'any 1920. Això ens fa sospitar que el seu objectiu principal era apujar els preus a Artana per tal de fer més competitiva la seua empresa d'Ojós. Després d'aquesta etapa, són les obreres qui comercialitzen el seu producte per mitjà del sindicat, però molt prompte fracassen i passa l'empresa a mans des senyors Franch, Meneu i Ibáñez de Betxí. La seua gestió no és encertada i acaba també en fracàs.

LA TORNADA DELS EMPRESARIS LOCALS

Joaquín Pitarch Vedrí, espartiner de tota la vida, compra el comerç dels senyors Franch, Meneu i Ibáñez i constitueix la indústria més gran de la vila. També els altres espartiners tornen a treballar al poble i durant aquest període es labora constantment sense cap conflicte. Els mercats s'estenen: passem dels primers del Maestrat, del Montsià i del Baix Ebre a tota la part nord-oriental de la península (Catalunya, Aragó, Navarra i Logronyo). Expandir-se al sud era més problemàtic perquè la competència venia en un primer moment de Múrcia i després també de Jaén. La producció mitjana es

Patent de màquina de 1942

Ecosaber espadànic, ara només visible en alguna fira local

podria xifrar en unes 30.000 dotzenes anuals, equivalents a 1.300.000 kg d'espart, si bé fluctuava prou en relació a la producció olivarera.

L'adveniment de la República no modificà la conjuntura favorable de la indústria, però sí la Guerra Civil de 1936. Van tancar moltes empreses. El temps que durà el conflicte fou desfavorable per a la nostra indústria, com ho era per a quasi totes les activitats, per desenvolupar-se amb una gran inseguretat política, econòmica, social i comercial.

LA INDÚSTRIA DE LA POSTGUERRA

A La postguerra va ser una etapa extremadament difícil: persones, principalment joves, mortes o desaparegudes; altres joves fent un servei militar d'una durada considerable, homes empresonats, etc. Als factors de caràcter humà cal afegir els econòmics i socials. Camps erms i nul·la activitat tarongera a causa de la II Guerra Mundial, manca de treball, control i repressió, pobresa i fam generalitzada de la qual solament es lliuren alguns agricultors acomodats...

A causa de la desorganització econòmica i laboral, de la manca de transport i del mal estat de les zones olivareres, no és possible reiniciar el treball fins a l'any 1944. Més tard, el règim econòmic autàrquic revalorà l'oli i, en conseqüència,

la indústria espartinera viu un bon moment. El preu de confecció també puja moderadament: l'any 1945 es paga l'espartí de 75 cm a 2 pessetes/unitat, però l'optimisme dura poc: a principi de l'any 1946 es frena la conjuntura favorable a causa d'una terrible gelada que acaba o debilita moltes comarques olivareres.

L'any 1951 s'uneixen les vuit empreses locals i constitueixen La Industria Capachera Artanense (ICA). El principal motiu d'aquesta unió és obtenir la matèria primera necessària, ja que la falta d'espart era un gran problema pel gran consum que en feia la indústria dels sacs (recordem que en l'època de l'autarquia no es podia importar jute). D'aquesta manera es va resoldre, en part, el problema.

En aquest període, la gelada del 56 i la progressiva transformació de terres d'olivar en zones fruïteres (és el cas de moltes comarques lleidatanes) fan perdre a l'ICA nombrosos clients tradicionals. Llavors, l'empresa busca nous mercats a Castella i Andalusia i entra en forta competència amb les indústries espartineres del sud. Algunes d'elles tenien preus més competitius perquè no pagaven la Seguretat Social de les obreres. Davant d'aquest problema de competitivitat, s'aposta per la mecanització com a única alternativa per tal de garantir la continuïtat de l'empresa.

Grup de dones d'Eslida fent diverses labors cap als anys 30

LA MECANITZACIÓ

Un primer intent es portà a terme l'any 1962 amb la compra a Arganda (Madrid) d'una màquina de segona mà. Era un plagi d'una altra de Marsella utilitzada a l'empresa Les Fills de Louis le Roc. L'any 1963 s'instal·len noves màquines importades d'Itàlia; són de teler circular i utilitzen fibres sintètiques de niló, polietilè i prolipropilè. Tal com anava mecanitzant-se l'activitat, hi havia una reducció de personal: es passà de 280 a 32 treballadores, amb la indemnització reglamentària per a les aturades i una assegurança d'atur durant 18 mesos.

Malgrat els intents d'alçar l'empresa, la crisi arrossegada durant anys ara és major i sense possibilitats de solució, però l'activitat continua durant els anys 70 fins a l'any 1981, quan pot considerar-se extingida.

Va ser una època de penúria econòmica i patiment per a qui marxava, com també per als qui s'hi quedaven. Es prescindia així de familiars, amics i veïns que, sense cap dubte, aportaven molts valors a la nostra societat local. Un d'aquests valors perduts va ser l'equilibri entre dones i homes joves: en marxar tantes joves, va haver-hi un desequilibri a favor d'aquests. Aquesta circumstància va comportar, entre molts altres inconvenients, la dificultat de trobar-hi parella, amb un inusual nombre de solters, una baixada de la natalitat i, com a conseqüència, un descens de la població.

CONCLUSIONS

Va ser molt positiu per a Artana, i també per als pobles veïns, haver tingut durant quasi cent anys una indústria que mantenia nombrosos llocs de treball, els beneficis de la Seguretat Social i els subsidis de jubilació. En contrapartida, va ser una llàstima –quan es veia clarament que l'espartí no tenia futur– no haver aprofitat els empresaris l'organització industrial, la mà d'obra disponible, el potencial econòmic i l'experiència acumulada per a continuar l'activitat en algun altre sector de més futur. Si això s'haguera previst, s'hauria evitat el drama de l'emigració.

De fet, quan va acabar la indústria quedaren moltes famílies desemparades, principalment aquelles de la classe treballadora amb filles, que no tingué altre remei que emigrar majoritàriament a pobles veïns on podien ocupar-se en sectors com la indústria del calcer a la Vall d'Uixó o a la del taulell d'Onda.

Article publicat a Caramella

Producte Turístic del Patrimoni Bèl·lic de la Guerra Civil a la serra Espadà

Eugeni de Manuel Rozalen
Director Coordinació FVMP

RESUM

Els vestigis de la Batalla de Llevant de la Guerra Civil Espanyola són una valuosa oportunitat per al desenvolupament sostenible de l'espai territorial XYZ. Dotats de protecció cultural els recursos, com BRL, s'impulsa la configuració del producte turístic MEMÒRIA capaç de generar activitat econòmica en un territori interior caracteritzat per la «demotanasia» i xicotets municipis.

Sobre la base d'un relat històric i científic es posen sobre la taula tres Nodes Turístics, Rutes i Itineraris i Centres d'Interpretació. La col·laboració publicoprivada és considerada clau per a garantir l'èxit.

PARAULES CLAU

Batalla de Llevant / Guerra Civil Espanyola / Línia XYZ / Relat històric / Desenvolupament sostenible del territori / Producte turístic MEMÒRIA / Rutes i Itineraris / Centres d'Interpretació / Col·laboració publicoprivada.

Battle of Llevant / Spanish Civil War / XYZ Line / historical narration/ Sustainable development of the territory / Tourist Product MEMÒRIA/ Routes and itineraries/ Interpretation Center/ Public&Private collaboration

1. RELAT HISTÒRIC.	7. NODES TURÍSTICS
2. EL TERRITORI. ACTORS I EINES.	7.1. RUTES, ITINERARIS DE LA MEMÒRIA.
3. DESENVOLUPAMENT. LES TRES S.	7.2. CENTRES D'INTERPRETACIÓ.
4. DE RECURS A PRODUCTE.	8. TRANSLOCACIÓ A ALTRES ESPAIS DEL PAÍS VALENCIÀ.
5. SISTEMA D'ACTUACIÓ.	9. CONCLUSIONS
6. PÚBLICO OBJECTIU.	

1. RELAT HISTÒRIC.

La Batalla de Llevant és un episodi de la Guerra Civil Espanyola que s'està donant a conèixer en els últims anys gràcies a diverses publicacions recents. Aquest ostracisme ens pot portar a pensar que es tracta d'un episodi bèl·lic menor, però res més lluny de la realitat, doncs les raons han sigut unes altres. De fet, el nombre de baixes, el total de soldats participants o la despesa d'armament parlen per si soles sobre l'entitat dels esdeveniments que es van viure en els pobles de Castelló i de Terol. Aquestes raons són, d'una banda, polítiques, doncs el resultat de la Batalla de Llevant va ser desfavorable als qui van guanyar la guerra i van escriure la història durant molts anys. Però també s'ha silenciada des de la historiografia republicana, per centrar-se des de València (que sempre va ser rereguarda) en altres camps d'estudi com les col·lectivitats, la revolució política, els poders alternatius, la cultura antifeixista, l'agitació i propaganda, les experiències educatives, la repressió i la violència de rereguarda. Amb això es va menysvalorar el vessant militar del conflicte, que es va donar amb excepcional força a Castelló, on existia cert buit historiogràfic.

El 15 d'abril de 1938, l'exèrcit de Franco va ocupar Vinaròs i va aconseguir separar Catalunya de la resta del territori republicà. Després d'aquest colp, Franco va decidir continuar avançant cap al sud, una decisió que sempre ha generat molts debats i controvèrsies entre els historiadors, però que a posteriori podem jutjar com un fracàs, alguna cosa directament relacionat amb el fet que la Batalla de Llevant siga coneguda també com la Batalla Oblidada o la Batalla Silenciada.

L'Exèrcit revoltat planejava prosseguir el seu ràpid avanç i arribar a València als pocs dies, però l'orografia, la bona organització de l'Exèrcit republicà i la participació del poble conformant un autèntic Exèrcit Popular de la República, van aconseguir posar fre. La intensitat del foc artiller i de l'aviació (especialment la lleial a Franco: Aviazione Legionaria i Legion Kondor), així com les decidides maniobres de la infanteria, van donar motiu a alguns dels episodis bèl·lics de major duresa de tota la Guerra Civil Espanyola. Per la part republicana, el General Rojo i Leopoldo Menéndez van seguir una tàctica molt efectiva, que va consistir en la creació sobre el mapa de tot un seguit de línies defensives per a alentir l'avanç franquista i, mentrestant,

Fons Documental FVMP

fortificar contundentment la línia principal, anomenada XYZ, que portava les tres últimes lletres de l'abecedari perquè era l'última, encara que es van fer altres línies al voltant de València, i era el lloc escollit per a presentar la gran batalla, ja que era el lloc ideal per a neutralitzar la superioritat de l'aviació i l'artilleria de l'exèrcit rebel, com així va ser.

El lema de l'Exèrcit republicà era el de «resistir és vencer», ja que el temps era important per a poder fortificar i també per a esperar una reacció d'altres països europeus o l'inici de la Segona Guerra Mundial. Hitler amb la invasió dels Sudetes estava creant les condicions necessàries perquè esclatara un conflicte en el qual, malgrat tots els menyspreus cap a la República Espanyola per part de les democràcies europees, es convertiren en aliats en la lluita contra el feixisme.

Tal com hem comentat abans, el desenvolupament de la Batalla de Llevant es va donar a una velocitat molt menor de la prevista per les tropes de Franco. Aquestes avançaven, però no es tractava d'un avanç continuat, sinó a salts, tot fruit de la tàctica republicana basada en línies de defensa. Per exemple, en el riu San Miguel, al sud d'Alcalà de Xivert, les

tropes republicanes van resistir del 6 de maig a l'11 de juny, fins que les posicions van ser envoltades per l'interior a través d'una tercera via.

La línia XYZ, també coneguda com a «Línia Matallana», es va planificar el 3 de maig de 1938, per una comissió presidida per Tomás Ardid, i la seua construcció es va iniciar molt ràpid a càrrec de la Comandància General d'Enginyers del Grup Exèrcits de la Regió Central. El seu traçat (Arxiu General Militar d'Àvila, C.343, Cp. 10, Sr. 1/12.) estava format per 14 punts de resistència.

En aquesta línia van treballar més de 14.000 persones i en ella es van enfrontar pràcticament mig milió de soldats: uns 220.000 per la part republicana i 260.000 per la part sublevada. Els seus 150 quilòmetres de longitud, replets de trinxeres, búnquers i tot tipus de construccions, la converteixen en la major línia fortificada de tota la història d'Espanya.

Cal explicar que la línia estava planificada en profunditat, és a dir, que era una línia composta de línies en diferents nivells d'avantguarda i rereguarda. En altres paraules, no era una línia estreta, sinó una franja de territori fortificada. Tampoc es tractava d'una construcció ininterrompuda, sinó de trams discontinus, escalonats i estratègicament

situats. Els enfrontaments en aquesta línia van ser els més intensos i els més mortífers de tota la Batalla de Llevant, especialment per a les tropes lleials a Franco, que van voler travessar-la sense èxit, malgrat l'enorme despesa humana emprada. Quan l'exèrcit atacant passava pel seu pitjor moment, el 25 de juliol de 1938, el General Vicente Rojo va aprofitar per a iniciar una ofensiva des de Catalunya que va desembocar en la Batalla de l'Ebre i que suposa el final de la Batalla de Llevant.

En paraules d'Antony Beevor referides als combats de la XYZ:

Aquesta acció republicana, purament defensiva, va ser una victòria molt major que la tan famosa de Guadalajara, encara que fóra menys espectacular. Amb 20.000 baixes nacionals per 5.000 republicanes, l'eslògan «resistir és vèncer» tenia, a la fi, algun sentit. El lamentable va ser que els dirigents republicans no aprengueren d'aquesta batalla i continuaren donant prioritat a consideracions polítiques i de propaganda sobre l'eficàcia militar. (Beevor, 2005; p.546)

També cal destacar l'eficàcia dels coneguts com búnquers - trinxera, amb un nom bastant descriptiu, ja que aquestes trinxeres disposaven d'un búnquer en el qual protegir-se dels bombardejos

per a poder tornar immediatament a la posició abans de l'arribada de la infanteria, que solia assaltar les posicions després de llargues preparacions artilleres i de l'aviació, que buscaven provocar la desbandada per a aplanar el camí.

El front es va estabilitzar durant mesos en la línia XYZ, temps que es va aprofitar per a realitzar fortificacions i perquè els republicans realitzaren alguns contraatacs de gran duresa, entre els quals destaca el fallit de novembre de 1938 a Nules, en el qual els atacants van patir prop de 5.000 baixes. Aquest temps per a fortificar ho van aprofitar els sapadors de l'exèrcit de Franco per a construir els búnquers de Nules o les trinxeres de Vilamalur que, per la seua bona conservació i bellesa estètica seran dos enclavaments a tindre en compte des del punt de vista turístic i patrimonial.

En resum (1), la línia XYZ va estar fortificada a consciència i, encara que el pas del temps ha sigut demolidor, han arribat als nostres dies abundants vestigis d'aquells combats. Tots ells deuen ser protegits per a garantir la seua conservació, però, a més, és necessari planificar la seua posada en valor des d'una visió totalitzadora, doncs actualment moltes iniciatives sorgeixen a nivell local i estan destinades a àmbits d'actuació limitats. Les iniciatives,

"La línia XYZ va estar fortificada a consciència i, encara que el pas del temps ha sigut demolidor, han arribat als nostres dies abundants vestigis d'aquells combats"

generalment desinteressades, han sigut un primer pas, però aquestes s'han de vertebrar d'una forma més sistemàtica i planificar una sèrie d'actuacions amb l'objectiu de donar un valor afegit a uns béns que tenen el seu major potencial, no en la seua bellesa, sinó precisament en el seu valor històric

2. EL TERRITORI. ACTORS I EINES.

La Línia XYZ va ser un Paisatge de Guerra. Un espai de combat directe en el qual es van produir bombardejos, artilleria pesada i lleugera, mobilització de tropes. Població desplaçada, estratègies i tàctiques militars... desapareguts. Ara es converteix en un Paisatge de Pau, per a coneixement públic de residents i turistes. Es pretén impulsar el desenvolupament econòmic i turístic del territori sobre la base de la recuperació de la memòria històrica. Es tracta de conciliar la Memòria amb el desenvolupament turístic del territori, cohesionant-lo i vertebrant-lo.

L'espai territorial de la Línia XYZ al País Valencià suposa 104,35 Quilòmetres. En la seua construcció van treballar 14.000 persones, i va aglutinar a 500.000 soldats. A més, la Batalla de Llevant va suposar la construcció de diferents línies de suport

(Xelva, Andilla...).

És un territori altament antropitzat en els quals es localitzen trinxeres, búnquers, refugis, aeròdroms, polvorins, cementeris...). Amb espais protegits mediambientalment. Ressalten el Parc Natural de la Serra d'Espadán i el Parc de la Calderona. De fàcil accés a punts difusors i amb pobles amb encant.

Els actors principals per a la posada en valor del producte MEMÒRIA es poden establir en les següents categories:

- a) Relacionats amb l'Administració pública
- b) Iniciativa privada i tercer sector.
- c) Investigació.

ADMINISTRACIÓ PÚBLICA

El territori contempla 43 municipis dels quals el 69 % tenen menys de 1.000 habitants, i el 51 % menys de 500 habitants. Això és, responen a la tipologia de xicotets municipis amb la seua caracterització variable. Estan operatives mancomunitats com la de la Plana Baixa, Alt Palància, Espadán-Mijares. La

Diputació de Castelló com a suport a les entitats locals. L'Agència Valenciana de Turisme té en marxa 13 Tourist-Info en 11 municipis.

INICIATIVA PRIVADA I TERCER SECTOR

L'espai contempla emprenedors que tenen en cartera l'experiència turística en la visita del patrimoni bèl·lic. En tot l'àmbit existeixen com a oferta reglada 112 Cases Rurals, 29 Hotels i 122 restaurants.

Existeixen associacions i entitats de tall memorialista que organitzen rutes i vistes a llocs emblemàtics. Associació per a la recuperació de la memòria històrica de l'Alt Palància, Grup de Recerca i Documentació de la UJI...

INVESTIGACIÓ

Les Universitats tenen el paper essencial de fixar el relat històric científic. El rigor de la informació per a l'experiència turística ha d'estar residenciat en el relat històric. En l'espai de la Línia XYZ, la contribució de la UJI ha sigut i és essencial.

La clau d'èxit de la posada en valor del producte turístic MEMÒRIA resideix en la cooperació institucional i en la col·laboració inter associativa. Exigeix concertació, agendes comunes, establiment d'objectius i lideratge. Conjuminar el pas de les institucions, del sector turístic empresarial, de les entitats i de la ciutadania.

Des d'una perspectiva estratègica es consideren a les persones i estructures organitzatives de missió com a eines que tenen un paper rellevant en la cadena de valor de construcció del producte turístic MEMÒRIA.

En l'àmbit territorial treballen Agents d'Ocupació i Desenvolupament Local experimentats en iniciatives de promoció local. Al mateix temps, també coneixen el territori estructures locals i territorials de dinamització turística.

És preten impulsar el desenvolupament económic....

S. Mensua 2017

Fons Documental FVMP

Els professionals de les empreses turístiques i de l'àmbit cultural han d'associar agendes, per tant és d'interés la formació en el terreny per part de l'Agència Valenciana del Turisme (Programa Creaturisme) i la Diputació provincial.

Un espai important ho ocupa els Grups d'Acció Local Leader. I les Xarxes autonòmiques. Com les impulsades per la Federació Valenciana de Municipis i Províncies: la Xarxa de Municipis per a la posada en valor de la Memòria Històrica, formada per 92 entitats, i la Xarxa de Serveis Municipals de Desenvolupament Local, integrada per 126 entitats locals.

Els actors de l'interior es veuen abocats a processos de «calvinització» del camp valencià. Això és, a usar els recursos disponibles (mediambientals, culturals, històrics...) per a rellançar l'activitat econòmica i fixar la població. El Patrimoni Bèl·lic de la Guerra Civil Espanyola entraria en aquest capítol de recursos com a palanca del desenvolupament local d'aquests municipis.

A l'hora del disseny de les actuacions necessàries per a la creació del producte MEMÒRIA no és convenient impulsar iniciatives que conduïsquen al creixement desmesurat i merament especulatiu. El desenvolupament econòmic ha d'adoptar les tres «S»:

3. DESENVOLUPAMENT. LES TRES S.

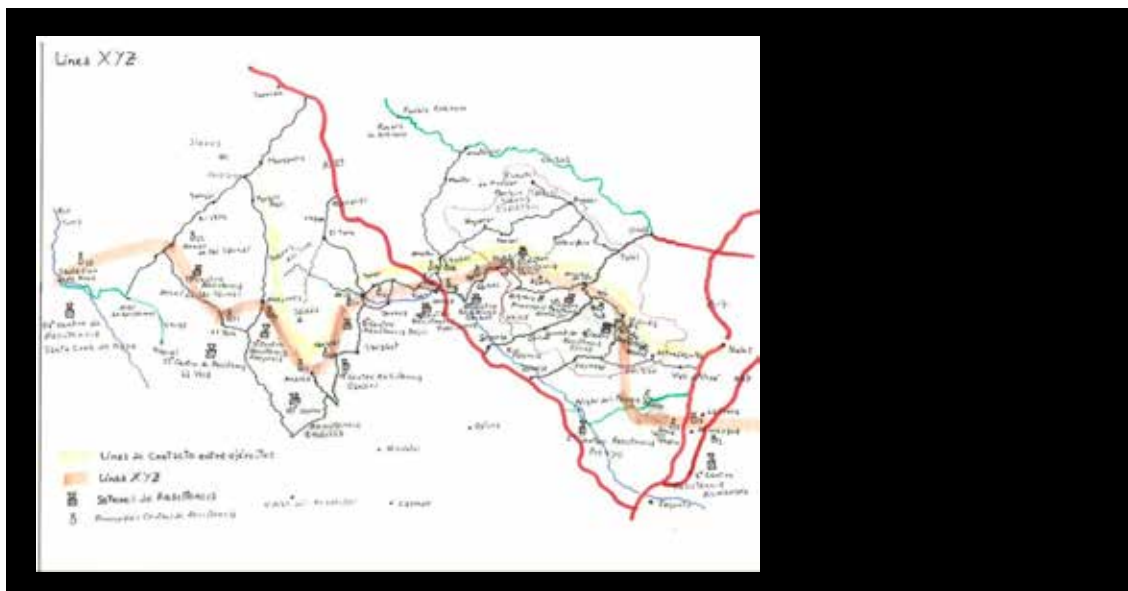
El dualisme Valencià i els seus desequilibris (Reglá, 1967) continua sent una realitat entre la franja litoral del País Valencià i l'interior. Diferents tipus de grau de desenvolupament. Les majors oportunitats s'han residenciat en el litoral, deixant a l'espai interior amb un grau menor de desenvolupament. L'Interior està caracteritzat per molt territori i poca població. La «demotanasia» exigeix de polítiques públiques governamentals per a canviar el cercle viciós de la despoblació i de la baixa activitat econòmica i empresarial.

A) Sostenibile

Activitats i actuacions que respecten el medi natural i els valors culturals de la població autòctona.

B) Sostingut

En el temps a curt i mig termini. De molt poc serveix accedir a una ajuda puntual o tractar de caçar el búfal de forma inconnexa o planificada (sol·licitar

qualsevol tipus de línia d'ajudes). La correcta planificació professional és estratègica per a poder garantir bons resultats.

C) Sustentat

Des de l'«exterior» de l'espai territorial. Sense ajuda externa les possibilitats de canviar el rumb d'un cercle viciós de subdesenvolupament o desenvolupament limitat en un cercle virtuós de desenvolupament integrat sostenible són nímies.

Així doncs, la posada en valor turística del patrimoni bèl·lic, arqueològic i històric de la Batalla de Llevant en la Línia XYZ, és un esperó per al desenvolupament econòmic sostenible de l'àmbit territorial que està orientat a activar el pols dels pobles, millorar els serveis per als residents i els turistes en la seua experiència, i posar fre a la «demotanasia», fixant població davant els índexs decreixents demogràfics.

4. DE RECURS A PRODUCTE.

La Línia Matallanas, com també es coneix a la XYZ, es el conjunt de construccions

bèl·liques que van servir d'escenari a la Batalla de Llevant (1938), que va ser guanyada per l'exèrcit constitucional de la II República. La Batalla es va oblidar deliberadament en significar una derrota de l'exèrcit rebel i també en quedar-se fora del focus d'interés del sistema propagandístic dels líders comunistes.

El Relat científic, elaborat per la UJI, és la base de la creació del producte turístic MEMÒRIA. Atorga a la Batalla de Llevant (1938) una dimensió internacional ja que la Guerra Civil Espanyola va finalitzar oficialment l'1 d'abril de 1939 i només cinc mesos després (justos) va donar inici la II Guerra Mundial, amb aquestes potències militars que van provar les seues estratègies, l'enginyeria militar i l'eficàcia del seu armament: l'Alemanya nazi d'Hitler, la Itàlia feixista de Mussolini i l'URSS d'Stalin.

5. SISTEMA D'ACTUACIÓ.

El Turisme com a activitat econòmica configura productes a través de preu. La demanda està disposada a cedir part de la seua renda per obtindre una experiència turística. Els productes i serveis que s'ofereixen són de diversa tipologia: des de l'allotjament o la

restauració fins a l'oci, els negocis, la naturalesa o la cultura. En la relació entre l'oferta i la demanda no solament influeix el preu del bé o servei, sinó la qualitat i la innovació.

El producte MEMÒRIA està incardinat en el Turisme Cultural, i sobre la base de la localització dels vestigis, en el Turisme de naturalesa associat a pràctiques senderistes, ciclisme i turisme urbà d'interior.

És necessari diferenciar entre Recurs i Producte. La Línia XYZ està regada de molts vestigis que són recursos potencials per a l'elaboració del Producte MEMÒRIA. S'identifiquen amb recursos culturals tangibles als quals cal incorporar el relat històric com a element explicatiu intangible. Els recursos han de ser objecte d'una valoració antròpica i turística per a ser transformat en producte, incorporant-lo al mercat a través de preu.

Els recursos potencials de la Batalla de Llevant fan referència a un conjunt de fets històrics molts d'ells plasmats en una arquitectura militar digna de conèixer i de visitar. Trinxeres des de la Vilavella fins a Viver passant per la Rápita, las Dos Tetas, la Costalata... aeròdroms on van

servir personatges insignes. Persones considerades heroïnes o traïdores relacionades amb la mitologia popular. Exposicions, museus, llocs memorialistes. Tot això en un espai que històricament va ser també un altre Paisatge de Guerra com la Guerra d'Espadán en 1526, amanit de tradicions i festes i d'una gastronomia autòctona. Això és, parlem de Recursos basats en l'autenticitat, sense cartó pedra, que poden ser objecte d'un desenvolupament territorial turístic sostenible.

El Sistema d'actuació correcte i seguit fins a hui és el següent:

1. Inventariar els recursos culturals existents.
2. Documentar científicament els recursos.
3. Protegir els recursos culturals.
4. Crear productes culturals, basats en el relat i en la interpretació.
5. Promocionar els productes culturals.
6. Comercialitzar els productes culturals.

L'ús turístic del Patrimoni Cultural XYZ ha de combinar un enfocament de conservació i vigilància, un enfocament de revaloració turística i l'enfocament de sostenibilitat.

La clau de sostenibilitat també està orientada a la fixació de límits de capacitat de càrrega (quina activitat, quants visitants...) sent d'interés contemplar els següents ítems:

- Accessibilitat: fluxos de mobilitat. Gestió d'horaris. Condicions.
- Investigació: Retroalimentació permanent a través de fonts fiables i contrastades. Coneixements.
- Formació: Gestors culturals; dinamitzadors turístics. Informació del Patrimoni, del lloc d'origen dels turistes. Sensibilització de la població local i agents.
- Promoció i comercialització: diversificar l'oferta. Creació de nous Productes.
- Interpretació: diferents formats basats en l'autenticitat i identitat local.
- Presentació: segons segments de la demanda: excursionistes, estudiants, famílies...
- Finançament: procurar una Taxa de Retorn en el procés de comercialització. Desgravaments fiscals en ser activitats econòmiques en l'espai rural i interior del País Valencià.
- Coordinació i cooperació entre agents públics i privats. Si escau, estructures organitzatives de dinamització territorial.

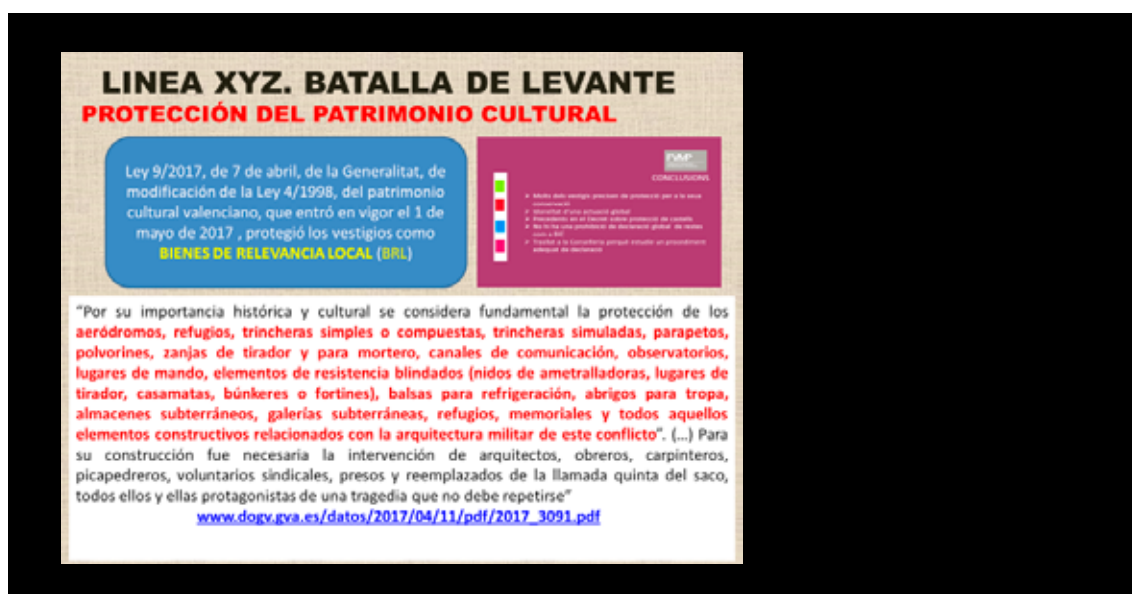
És essencial la gestió Tecnològica en la sostenibilitat turística. L'ús de les

Tecnologies de la Informació i de les Telecomunicacions són útils:

- En relació amb l'empresa turística: Atorga seguretat, qualitat, informació, temps i eficiència. Procés de desintermediació: reduir la taxa de dependència amb majoristes.
- En relació amb la definició del producte o servei. Entre els agents que formen la cadena de distribució, minoren el poder del tour operador en favor de l'emprenedor local. Coexistència de les grans i de les petites empreses. Rellevància del personal en contacte.
- Satisfacció de la demanda: abans, durant i després de l'experiència turística.

No és aconsellable introduir en el mercat turístic productes sobre patrimoni cultural que no estiguen protegits. La desprotecció dels vestigis va frenar l'elaboració de productes, ja que els impulsors tenien usos inadequats d'aquests.

La Xarxa de Municipis per a la posada en valor de la Memòria Històrica, 94 entitats locals, (2) va incorporar en la seua agenda la protecció de les construccions civils i militars de la Guerra Civil. Per a garantir aqueixa reivindicació es va argumentar la declaració de Bé d'Interés Cultural d'aqueixa tipologia patrimonial a semblança de la Llei de Castells.

Llei 9/2017, de 7 d'abril, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, del patrimoni cultural valencià, que va entrar en vigor l'1 de maig de 2017 (3), va protegir els vestigis com a Béns de Rellevància Local (BRL). En el preàmbul de la Llei argumenta:

«Per la seua importància històrica i cultural es considera fonamental la protecció dels aeròdroms, refugis, trinxeres simples o compostes, trinxeres simulades, parapets, polvorins, rases de tirador i para morter, canals de comunicació, observatoris, llocs de comandament, elements de resistència blindats (nius de metralladores, llocs de tirador, casamates, búnquers o fortins), basses per a refrigeració, abrics per a tropa, magatzems subterranis, galeries subterrànies, refugis, memorials i tots aquells elements constructius relacionats amb l'arquitectura militar d'aquest conflicte». (...) Per a la seua construcció va ser necessària la intervenció d'arquitectes, obrers, fusters, picapedrers, voluntaris sindicals, presos i reemplaçats de la crida cinquena del sac, tots ells i elles protagonistes d'una tragèdia que no ha de repetir-se».

D'aquesta manera es va modificar la disposició addicional cinquena amb el següent articulat:

«3. El patrimoni històric i arqueològic civil i militar de la Guerra Civil en la

Comunitat Valenciana, a més dels espais singulars rellevants i històrics de la capitalitat valenciana, com tots aquells edificis que es van utilitzar de seu del govern de la República, a més dels espais rellevants que van utilitzar personatges importants de la nostra història durant el període de guerra de 1936 a 1939. Tots aquests immobles han d'estar construïts amb anterioritat a l'any 1940.

En relació amb aquest patrimoni històric i arqueològic de la Guerra Civil, sense perjudici del seu reconeixement legal de bé de rellevància local a l'entrada en vigor d'aquesta llei, la conselleria competent en matèria de cultura, amb la col·laboració de la Junta de Valoració de Béns, haurà d'executar un inventari específic d'aquests béns en el qual es diferenciarà explícitament entre béns protegits i béns sol a documentar, conforme a la seua relativa importància patrimonial. Així com els llocs de la memòria, que passaran a ser documentats per la seua importància històrica».

Definitivament, els ajuntaments tenen un important paper a l'hora d'iniciar el procediment de declaració de BRL. En l'actualitat s'està elaborant una Guia per a la declaració de Bé de Rellevància Local del patrimoni civil i militar de la Guerra Civil Espanyola al País Valencià.

La Costalata. ARMH Alt Palància

6. PÚBLIC OBJECTIU.

És necessari conèixer al turista, al client del nostre servei. El perfil del turista consumidor del producte cultural patrimoni bèl·lic està marcat per la curiositat històrica, per conèixer els avatars del territori que visita.

En altres Estats europeus el turisme relacionat amb la II Guerra Mundial està consolidat. És el cas de Normandia, Peenemunde, Berlín, Campos i subcamps de concentració (Auschwitz-Birkenau, Varsòvia...) ... Cadascun amb un atribut especial (desembarcament, míssils – armes de destrucció massiva – viatges espacials, Terror i Holocaust...) són llocs d'atracció de turistes interessats per conèixer el passat, veure els llocs i sentir de forma presencial part d'una història.

Es considera que aquest tipus de turista està situat en una escala mig-alta i alta respecte al patró formatiu i cultural. Amb un nivell adquisitiu mig-alt. Situa l'experiència com a activitat complementària a una regió o país. Una part important realitzada el desplaçament per motius ideològics o memorialistes. Un turista responsable i respectuós.

Al País Valencià no s'ha realitzat cap enquesta professional i independent sobre aquesta matèria. S'han realitzat ocasionals sondejos quantitius i es perceben visites de finalització de setmana a llocs emblemàtics.

Un segment valuós és l'educatiu. La posada en marxa de visites escolars a llocs específics.

Els espais de Memòria, com la Línia XYZ, no poden caure en la banalització i en dinàmiques de perversió turística del patrimoni cultural. Són espais de Respecte.

Una font d'informació útil és conèixer l'experiència del Museu de Gandesa (Centre d'estudis de la Batalla de l'Ebre).

7. NODES TURÍSTICS

L'espai territorial de la Línia XYZ aglutina uns Nodes Turístics relacionats amb els productes tangibles i amb el relat homogeni en tot l'espai territorial però específic i concret en cada node. Es tracta d'establir una complementarietat sobre la base dels atributs més rellevants de cada subespacio o Node.

L'espai Línia XYZ és un paisatge de guerra autèntic i cert. És un paisatge semiològic (John Urry, 2000) ja que s'interrelacionen elements etnològics, antropològics, històrics i culturals.

Una vegada analitzat l'espai territorial s'han dissenyat tres nodes turístics:

A) **NODE LITORAL.** La Plana.

El més oriental. Espai litoral. Municipis significatius: Almenara, Sagunt, la Vilavella, la Vall d'Uixó. Domini marítim. Guerra de trinxeres. Comunicacions.

B) **NODE MITJÀ.** Serra d'Espadán. Espai intermedi. Onda, Soneja, Alcúdia de Veo, la Vall d'Almonesir, Pavies, Altura. Guerra de posicions. Bombardejos, artilleria pesada i lleugera. Campos de concentració.

C) **NODE INTERIOR.** Vall del Palància. El més occidental. Municipis significatius: Xèrica, Viver, El Toro, Caudiel. Combat directe. Estratègies militars. Aeròdroms.

Els tres nodes estan interrelacionats i faciliten la visita escalonada del públic interessat. Els nodes compten amb les següents característiques:

- Tenen un relat comú en l'Espai i un contingut específic en el node.
- Són complementaris.
- Tenen llocs que «han de ser visitats».

• Contemplen un itinerari urbà o interurbà.

• Gaudeixen de rutes als paratges.

• Disposen d'una Carta d'activitats, principals i derivades. Activitats complementàries mediambientals, etnològiques...

• Disposen de guies de turisme.

Cada node turístic ha de comptar amb almenys una Porta d'Entrada. La porta d'entrada no ha de coincidir necessàriament amb l'existència de vestigis patrimonials. La porta d'entrada s'estableix atenent a:

o La garantia d'una mobilitat eficaç i eficient a llocs del node (rutes d'accés).

o L'existència d'Oficines d'Informació Turística.

o L'existència d'una oferta turística suficient en allotjament, restauració.

7.1. RUTES, ITINERARIS DE LA MEMÒRIA.

Durant la primera fase (Conveni 2016 (4)) es van marcar unes pautes i es van crear 3 rutes com a mostra; una de cada node: vall del Palància, serra d'Espadà i la Plana.

Durant aquesta segona fase s'amplia l'oferta fins a un total de 15 rutes:

- **TORÀS:** Refugis de la Peñarroya
- **TERESA:** Cinturó defensiu al sud de Teresa
- **VIVER:**
 - o Búnquers franquistes al Ragudo
 - o Fortificacions republicanes de l'entorn de Viver
- **XÈRICA:**
 - o Trinxeres de la Vegatilla
 - o Línia de la Mola-Aceitenebro des de Novaliches
- **GAIBIEL:** Línia de la Mola-Aceitenebro al terme de Gaibiel
- **ALCÚDIA DE VEO:** Fortificacions de «Les Tetes» i ascens a la Ràpita

• **AÍN:** Els parapets-trinxera del Gurugú o Finestra i Penya Pastor

• **LA VALL D'ALMONESIR:** Parapets de la Costalata

• **ESLIDA:** El Benalí, Puntal de l'Aljub, la Costanera i el búnquer d'Eslida

• **XÓVAR:** Fortificacions a la Nevera, el Castell de Castro el Taraguan i la Creu

• **FONDEGUILLA:** La XYZ a les altures d'Alfondegulla

• **LA VALL D'UIXÓ:** Búnquers i trinxeres a l'entorn de la Vall d'Uixó

• **ALMENARA - LA LLOSA:** Castell i búnquers a la zona dels Estanys

A més d'aquestes, s'estudiarà la possibilitat de crear una ruta transversal sobre la línia XYZ, per als amants dels llargs recorreguts a peu, una ruta ciclista per a visitar els búnquers de la plana i una ruta que enllaça els vestigis visitables en automòbil.

Així mateix, es buscarà portar aquestes rutes a la realitat amb la col·laboració de les entitats locals i les associacions. D'una banda, s'ha de garantir que el camí siga transitable, tant per l'estat de conservació, pel control de la vegetació i

per la qüestió de la propietat privada. Si es creu necessari, els recorreguts marcats en les rutes es poden modificar i es poden incloure nous punts d'interès.

D'altra banda, les rutes necessiten una senyalització, i un pas previ és el de realitzar una proposta d'homogeneïtzació. Per a això s'ha de crear un logotip distintiu per a les Rutes de Memòria, que apareixerà en els panells i en tot el material divulgatiu. També s'han d'escollir uns colors amb que es marcaran les senderes i el model que han de tindre els panells i senyals de direcció. Una vegada creat un model es procedirà al disseny i redacció dels panells, que constaran de tres nivells de lectura.

Tríptics, mapa, pàgina web, llibres de rutes i llibre divulgatiu de la Batalla de Llevant i la XYZ

Durant la primera fase es van crear els primers tríptics, el primer llibre de rutes i la pàgina web. Per a aquesta segona fase s'ampliarà l'oferta de rutes, tal com s'ha comentat en el punt anterior, i a més es crearà un llibre divulgatiu i un mapa turístic d'ubicació de les rutes.

Cada ruta tindrà un tríptic amb informació molt bàsica: algunes fotos, el mapa, una breu explicació i un codi QR que enllaça

amb la pàgina web. El mapa turístic tindrà marcades totes les rutes en la seua ubicació, així com la ubicació de les empreses patrocinadores, mentre que en el revers es donarà una breu descripció de cada ruta.

En els llibres de rutes la informació és més detallada, doncs s'afeg una explicació de la ruta fil per randa i el nombre de fotos és també major.

S'estan realitzant tres llibres de rutes, un per cada node:

- Node 1 – Vall del Palància: Toràs, Teresa, Viver (2), Xèrica (2) i Gaibiel.
- Node 2 – Serra d'Espadà: Alcúdia de Veo, Aín, la Vall d'Almonesir, Eslida, Xòvar i Alfondiguilla.
- Node 3 – La Plana: la Vall d'Uixó, Almenara - la Llosa + informació complementària.

En la pàgina web (www.liniaxyz.com) s'ofereix tota la informació disponible sobre cada ruta, tal com marca el model de les rutes ja creades durant la primera fase. El disseny, a càrrec de QUEBER, és senzill i amigable, així com adaptable a tots els dispositius. En la pàgina d'inici es mostren miniatures de totes les rutes i un xicotet text. En obrir qualsevol d'elles

accedim a tota la informació detallada, una selecció de fotografies, enllaços per a descarregar les rutes en GPX i KMZ, així com un enllaç a un mapa interactiu de google maps en el qual figura el traçat de la ruta i els punts d'interés amb fotografies.

Finalment, el llibre divulgatiu de la línia XYZ i la Batalla de Llevant estarà redactat per l'especialista Vicent Grau Reig (5). Cal especificar que la primera versió de tot el material divulgatiu estarà íntegrament en valencià, però es preveuen traduccions al castellà, anglés i francès.

Estan previstes unes mesures de divulgació del patrimoni bèl·lic:

A) ACTIVITATS

- Congressos i conferències.
- Activitats didàctiques per a escolars. Els CEFIRE.
- Visites guiades
- Certàmens literaris.
- Concurs de fotografia, audiovisuals, pintura, cartells.
- Marxes senderistes. Carreres de muntanya.
- Presència en TV i Ràdio.

B) PUBLICACIONS

- Fullets informatius: Tríptic global, Tríptics per node, de cada Centre d'Interpretació, de punts clau.

- Mapa XYZ

- Llibre de publicació seriosa enfocat al turisme (al voltant de 50 pàgines).
- Articles en mitjans.

C) INTERNET I XARXES

- Web: www.liniaxyz.com
- Descàrrega de fullets en PDF
- Mapa interactiu i rutes (wikiloc)
- Difusió d'activitats.
- Contacte. Promoció de serveis turístics.
- Facebook, twitter...

7.2 CENTRES D'INTERPRETACIÓ.

Els Centres d'Interpretació (CCI) són espais físics en els quals es comunica el fet històric, la seua dimensió actors i esdeveniments en el territori. Poden albergar exposicions i generar activitats de difusió, atenció i orientació al públic interessat.

La ubicació dels Centres d'Interpretació dependrà de la voluntat i disponibilitat de les Entitats Locals.

L'experiència en països europeus ens comunica que la interpretació dels vestigis i de l'espai és la part més rellevant en el coneixement públic dels residents i en la configuració del producte turístic.

No són necessàries grans inversions en obra. No es tracta de rehabilitacions. La inversió s'ha de dedicar al relat i a la posada en escena en el lloc i amb el/la intèrpret (guia turístic...), seguint patrons professionals. Traslladar informació i transmetre als visitants sensacions dels esdeveniments succeïts.

Tot això sense grans aparells, amb componiment i encert. Es tracta de situar al visitant en la contesa perquè segons la seua vivència personal traga les seues pròpies conclusions, si així ho desitja.

8. TRANSLACIÓ A ALTRES ESPAIS DEL PAÍS VALENCIÀ.

El Projecte europeu Landscapes of War (2006 – 2009, Cultura 2000) suposà el treball conjunt d'institucions governamentals, universitats i entitats d'Itàlia, Alemanya, França, Gran Bretanya i Espanya, sobre els conflictes bèl·lics del segle XX. Els socis espanyols van ser l'FVMP (vicepresidència del projecte) i el Consell Valencià de Cultura. Va significar, amb l'aplicació d'una metodologia comuna, el primer inventari del patrimoni bèl·lic al País Valencià, la realització del Congrés Internacional (28 i 29 de maig 2009, València) amb ponències i comunicacions de rellevància local, i sobretot la transferència de sistemes d'actuació i posada en valor per a coneixement públic dels vestigis existents.

LINEA XYZ. BATALLA DE LEVANTE
PAISAJES DE GUERRA

La Unidad Didáctica contempla los siguientes ejemplos:

- 1. La línea fortificada XYZ: zona de Combate directo**
Trincheras y construcciones bélicas en Viver...
Trincheras y construcciones bélicas frente a frente. Paraje de las dos tetas.
Sierra de Espadán.
- 2. La línea de defensa inmediata de Valencia: una línea defensiva de Retaguardia**
Los bosques de la Vallesa de Mandor, en los términos municipales de Paterna y L'Elana.
La Montaña de 'la Patá' en El Puig.
- 3. Los refugios antiaéreos: la Protección de la población civil en las ciudades valencianas**
Visita al refugio antiaéreo de la Guerra Civil española 'Cervantes' en Alcoi.
Visita a la ruta de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil en la Pobla del Duc.
- 4. Lugares de acogida en el Valle del Vinalopó: la Cara humanitaria del conflicto**
Conocer el proyecto cultural y turístico 'Territorio de acogida' de la Mancomunidad Intermunicipal del Valle del Vinalopó (Elida, Monóvar, Petrer y Sax).
Visita a diversos paisajes de guerra relacionados con el final de la Guerra Civil española en la comarca del Vinalopó y con su función de territorio de acogida.

MEMÒRIA CASTELLANO VALENCIANO INGLÉS FRANCÉS ALEMÁN ITALIANO

Paisatges de Guerra també va abordar la realització d'Unitats Didàctiques, dirigides sobretot a l'àmbit educatiu. Les Unitats Didàctiques es van realitzar sobre La Línia fortificada XYZ: zona de combat directe (Trinxeres i construccions bèl·liques a Viver, Castelló. Trinxeres i construccions bèl·liques cara a cara. Paratge de les Dos Tetes. Serra d'Espadà).

9. CONCLUSIONS

Els vestigis patrimonials de la Línia XYZ i la història de la Batalla de Llevant (1938) són una vertadera oportunitat per al desenvolupament econòmic sostenible de les comarques del Sud de Castelló i del nord de la província de València.

És possible acoblar el memorialisme democràtic amb l'ús turístic del patrimoni civil i militar del conflicte. Parlem d'un Turisme responsable i respectuós. El lloc de l'espai XYZ van albergar sofriment, esperança, anhels, ferides i mort. El coneixement públic és desitjable punt per als residents com per als turistes. El Turisme de Paisatges de Guerra (II Guerra Mundial) és una ferma realitat en altres països de la Unió Europea.

L'elaboració del producte turístic MEMÒRIA s'està desenvolupant sobre bases sòlides. Inventariats els recursos i dotats de la figura de protecció patrimonial com BRL, s'obri el camí de configurar el producte animant a la iniciativa privada a la seua comercialització.

El paper de l'Administració pública ha sigut essencial. L'Agència Valenciana del Turisme i l'FVMP han finançat durant

2016 i 2017 una sèrie d'actuacions que han conduït al fet que, principalment, la Universitat Jaume I elaborara un Relat científic sobre el qual se sustenta l'elaboració del producte, i dissenyara rutes i itineraris.

Una tasca essencial per part dels ajuntaments consisteix en l'inici de declaració dels vestigis com BRL. A tal fi s'està redactant una Guia que facilite el procés. La labor de l'Agència, a través de Creaturisme, és fonamental per a conduir amb èxit tot el procés.

La definició en l'espai XYZ de tres Nodes Turístics complementaris ajuda a la diversificació i especialització d'actuacions millorant les experiències turístiques en el territori. L'establiment de Centres d'Interpretació, amb un model homogeni i amb continguts complementaris, significarà la visualització d'activitats que han de ser retroalimentades i vertebradores.

La localització dels Centres d'Interpretació, el seu tipus de gestió multinivell, la senyalística homogènia, el millor coneixement de la demanda... són tasques que s'han d'abordar en el curt termini.

L'ús de les noves tecnologies i xarxes socials es mostra útil en la configuració del producte, la seua promoció i comercialització.

L'experiència es pot traslladar, sobre materials elaborats, a altre espai del País Valencià, en el qual l'1 d'abril de 1939 va finalitzar en el port d'Alacant, oficialment la Guerra Civil Espanyola: i 4 mesés justos després es va iniciar la II Guerra Mundial amb la invasió alemanya de Polònia (dimensió internacional del conflicte).

NOTES

(1) Rosa Monlleó. Conveni AVT – FVMP. Contracte UJI <http://www.fvmp.es/temas/memoria-historica/>

(2) Xarxa Municipis xarxamemoria@fvmp.org

(3) Presidència de la Generalitat Valenciana. Publicada en DOCV núm. 8019 de l'11 d'abril de 2017 i BOE núm. 112 de l'11 de maig de 2017.

(4) Conveni Agència Valenciana del Turisme – Federació Valenciana de Municipis i Províncies. Contracte UJI 2016.

(5) Vicent Grau. autor de la tesi Segona República i Guerra Civil a Castelló. Discurs republicà, mobilització política i sindicalisme revolucionari i un dels majors especialistes en la matèria.

Ramón Juan Navarro Resistir és vencer. Lulu Author. 2010.

Estructura de la surera a Mosquera després d'un aprofitament secular

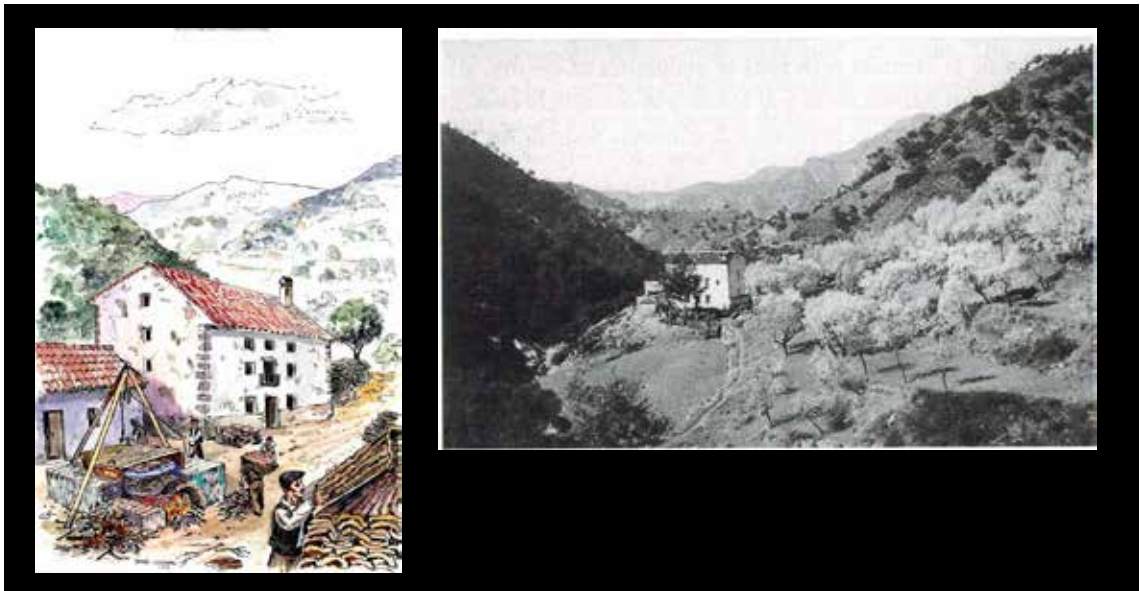
Neus de la Roca Cervigón i Amparo Hurtado Soler
Universitat València

Enguany des de la Societat d'Amics de la Serra Espadà hem ficat en marxa la campanya "Recuperem La Mosquera", mitjançant la qual tractarem que s'adopten mesures per a lluitar contra l'abandonament i degradació d'aquest emblemàtic racó de la Serra d'Espadà (més informació en www.serra-espada.org). Per aquesta raó, hem trobat interessant incloure en el número d'enguany de la nostra revista, part de l'article "Estructura del Alcornocal de Mosquera tras un Aprovechamiento Secular", publicat per Neus de la Roca Cervigón y Amparo Hurtado Soler en Cuadernos de Geografía nº90 (2011), on es fa un recull exhaustiu de dades que permeten analitzar l'evolució del seu bosc de sureres fins a la segona decada del nou segle. Donat que l'article és molt més extens, hem decidit aprofitar els propers números de la nostra revista per publicar la resta d'aquest interessant article, especialment la part on s'analitza els efectes sobre la vegetació que han tingut els aprofitaments de la esmentada finca fins als nostres dies.

És ben conegut que l'aprofitament del suro ve d'antic. Una de les aplicacions més llunyanes ressenyada es remunta a fa més de 3.000 anys a Sardenya on es va gastar com a aïllant en la cara interior de murs de barraques (ALBA, 2009, 75). Les referències més pròximes a Mosquera procedeixen del veí despoblat de Benialí (BUTZER et al., 1985), on les excavacions van traure a la llum el seu ús en època islàmica. L'aprofitament a petita escala, pràcticament de autoconsum, es va

perllongar durant segles fins mitjans del segle XVIII a Catalunya i fins al segle XIX en Espadà (VIDAL, 2007).

En les grans recopilacions de l'època, de Cavanilles, Miñano o Madoz, no figura Mosquera com a tal, d'ací el següent aclariment. Des de l'Edat Mitjana fins als nostres dies Mosquera, alqueria morisca, ha estat associada a la vila d'Azuébar i durant segles també a Soneja (VIDAL, 2007). Amb el partiment entre Soneja i

Azuébar en 1869, Mosquera va quedar en terme d'aquest últim. En els espais que Cavanilles dedica a Chòvar, Azuébar [sic], Almedíjar i Soneja no fa cap menció de bosc de sureres (CAVANILLES, 1795, II, 115), i es congratula que els veïns d'Aín "plantaron viñas, higueras y olivos en los sitios que estaban cubiertos de alcornoques y maleza" (CAVANILLES, 1795, II, 107). Tampoc Miñano (1826-1827) ho anomena i cal esperar a Madoz per a trobar en la veu d'Azuébar una clara i interessant referència a les sureres: "... terreno; ... de asperezas y desigualdades, y en ellas la mano infatigable de sus moradores ha sustituido al monte bajo y maleza que antes le cubrian, [por] hermosos plantíos de viñas, olivos, higueras y alcornoques". L'expressió de Madoz no dóna lloc a dubtes, la surera en Azuébar és un cultiu més, que substitueix a la muntanya baixa i la malea gràcies a la mà infatigable dels seus habitants. En la veu corresponent a Guixols (Sant Feliu), Madoz no parla de cultiu sinó de boscos que donen molt de suro "las montañas cubiertas de bosques, arbolados de alcornoques, que dan mucho corcho, cuya producción es uno de los principales ramos de ind. y de comercio".

El canvi de valoració de la surera d'Espadà en els escassos 50 anys que separen l'obra de Cavanilles de la de Madoz coincideix amb l'interès que aquesta zona va despertant en la indústria del suro empordanesa. Aquesta indústria, que existeix almenys des de 1760, es desenvolupa amb gran ímpetu durant el primer terç del segle XIX (VIDAL, 2007, 39). Miñano va registrar aquest afany industrial per exemple a Sant Feliu de Guixols, que posseïa muntanyes poblades de sureres i indústria de taps de suro (MIÑANO, 1827, vol.VIII, 473). L'elevat i ràpid increment en la demanda de matèria primera, va portar amb si que al no donar proveïment els boscos catalans s'optara per dues solucions; aconseguir suro d'altres llocs "... en la dècada de 1830, el suro procedent dels boscos catalans era insuficient per fer front a la demanda de taps, i se'n va haver de portar de zones productores del sud de la península, ..." (LLEDÓ et al. 2002, 31) i recórrer paral·lelament a la plantació de gla "Les suredes es van explotar de forma massiva i es van fomentar les replantacions".

A Catalunya on la filoxera va arribar uns anys abans que a terres valencianes "A finals del segle XIX, es van arrencar la majoria de vinyes atacades per la plaga de

la fil·loxera i es van plantar noves alzines sureres" (LLEDÓ et al., 2002, 31), els problemes amb els productors del sud i una demanda en progressió imparable, van donar motiu a una segona onada de cerca de recursos en la qual Mosquera entrarà en la història industrial del suro. Aquesta història s'inicia amb la compra per un empresari català d'aquesta finca que la desamortització de Madoz va posar en subhasta. En efecte, en 1861 va ser adjudicada a Martín Lluelles i Graells, veí de Barcelona, per intermediació de Josep Sorribes, secretari de l'ajuntament d'Aín (VIDAL, 2007, 102), i la presa de possessió va tenir lloc en 1862 (VIDAL, 2007, 42-43). Ens preguntem com seria la finca que va comprar Martín Lluelles. La descripció en l'escriptura de venda resa "tierra alcornocal y para llevar de tercera clase con un edificio en buen estado de solidez" (VIDAL, 2007, annex, 99). Hi havia almenys quatre classes de terra, sent la de tercera classe poc productiva (MIÑANO, 1828), que sens dubte albergaria sureres i probablement s'haurien practicat roturacions per a cereal, potser d'aquelles que després quedaven abandonades en esgotar-se els nutrients del sòl (LAGUNA et. al, 2002, 524). També hi hauria algun bancal de secà, que en l'ombria no seria de vinya, i aprofitament ramader.

Mosquera és un topònim amb ressonàncies de ramaderia transhumant que es repeteix. Cavanilles, Miñano, Madoz avalen la constància de l'ús

ramader. Sense al·ludir directament a Mosquera, entre la producció dels municipis als quals aquesta pertany i els colindants, citen llana i cries (CAVANILLES, 1795, I, 115); Azuébar produeix "lana y crías" (MIÑANO, 1826, I, 351) o "cría algún ganado lanar" (MADOZ, 1850, III, 223). No és doncs desgavellat pensar que els ramats pasturaren en la propera redona en un bosc adevesat. El suro no s'explotaria de manera sistemàtica, però sí s'extrauria fusta per a carbó, llenya, etc "... lo común a lo largo de los siglos XVIII y XIX que dejó los montes en un estado lamentable" (LAGUNA et. al, 2002, 524).

Però abundem en la idea de la devesa. Segons consta en l'escriptura de venda, la superfície de la finca era de 2100 fanecades, amb 15.000 sureres, 6 ametlers i muntanya baixa. Donada l'estès costum de les ocultacions (PRO, 1995) no ens atrevim a prendre aquesta informació com totalment fiable, malgrat tractar-se d'una transacció entre l'ajuntament d'Azuébar-Soneja i un particular. Amb tot, utilitzant un quadre d'equivalències (DOMINGO PÉREZ, 1981-82, 13) calculem 175 hectàrees i suposant que la surera es distribuïra per tot el terreny, cosa que no fa ja que també hi ha terra de de tercera classe i 6 ametlers, obtenim una densitat d'unes 86 sureres per hectàrea. En 2012 s'han mesurat 99 sureres de més de 2 cm de DAP, en 0,1 hectàrea el que equival a

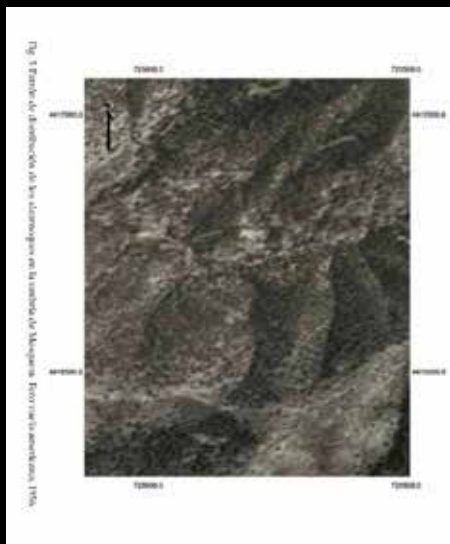
990, quasi 1.000 sureres per hectàrea.

La diferència és tan gran que, amb tota prudència, amb totes les excepcions referents a ocultacions, deduïm que el terreny en el moment de la compra admetia sense cap dubte major població de sureres i ens reafirma en la idea d'un bosc adevesat. Açò unit a relats posteriors ens impulsa a aprofundir en el tema de la plantació de sureres, perquè quan al juny de 1907 el metge higienista Rafael Cervera Barat (MATEU, en premsa) ascendeix d'Azuébar a Mosquera pel Barranc d'Almedíjar, en arribar a un determinat punt afirma "Nos encontramos a 430 metros de altitud. Allí termina el cultivo del olivo y empieza el del alcornoque", una segona referència 64 anys després de la de Madoz. Així doncs... ¿com explicar sense plantació el pas de bosc adevesat de 1861 (escriptura) a l'espessor de Cervera Barat?. Hui en dia l'espessor augmenta a mesura que s'ascendeix, i en depassar els 500 metres estem ja en plena selva, en les denses sureres de la "Bosquera".

Però... quan va començar aquesta pràctica?, amb quina assiduitat es va recórrer a ella?. Respecte als inicis, sabem que ni Cavanilles ni Miñano ho esmenten i que un origen anterior és improbable pel baix consum de suro i el preferent ús ramader en la redona de Mosquera. Però recordem els "plantíos de alcornoques" d'Azuébar en

Madoz (1843); la notícia pot referir-se perfectament al anys 30 del segle XIX. Tres dècades més tard, Lluelles adquireix terra de sureres amb baixa densitat d'arbres i la posa en producció incloent, creiem, la sembra, de manera que quan 45 anys més tard Rafael Cervera passeja fins a la Font de la Esbarosa, troba el frondós bosc "cuanto alcanza la vista en la inmensa hondonada, desde los negros barrancos hasta las crestas más altas se halla todo cubierto de espesísimo bosque y tapizado el suelo por densa capa de helechos".

De les següents plantacions, més properes en el temps, ens donen notícia les nostres fonts en Almedíjar. Després de la Guerra Civil es van arrancar molts arbres i es van fer dues plantacions, la més gran, en els anys 40. Els ancians d'Almedíjar ho recorden: es furgava en la part més superficial del sòl entre la fullaraca i es col·locava la gla escollida entre les dels millors arbres. Es cobria amb una argelaga i pedra de rodeno, tot açò per a protegir-la dels animals i assegurar-li la humitat i ombra necessàries per a la seua enraizament i rebrot. Els arbres nascuts de gla són molt més resistents que els procedents de planter i en Mosquera es va sembrar de gla.

Patró de distribució de les sureres en l'ombria de Mosquera. Foto del vol americà, 1956

A la foto aèria de juliol de 1956, crida l'atenció el patró de distribució dels peus de surera, disposats en clares alineacions diagonals a les corbes de nivell, visibles també en tota l'ombria. Segons un dels entrevistats, en Mosquera la surera es va plantar en bandes paral·leles dirigides més o menys vessant a baix. Tal com s'aprecia a la foto, els arbres estan prou distants entre si i ofereixen la imatge d'un bosc adevesat. Cinquanta-tres anys més tard, en l'ortofoto de 2009, la densificació de la massa arbòria emmascara aquest patró. Actualment la major part de l'arbrat dels vessants no sobrepassa els 100 anys edat que tindrien ara els que va veure el doctor Cervera. En l'ombria de Mosquera la sembra de surera no va ser a costa de la vinya que ocuparia les solanes i la part mitjana-baixa del vessant.

Mosquera va continuar en mans de la família de Martín LLuelles (VIDAL, 2007) fins que recentment l'any 2009 els seus besnéts la van vendre a l'empresa constructora de Llanera, decidida des d'abril de 2012 a perpetuar l'explotació del suro.

BIBLIOGRAFIA

ALBA, E. (2009) Métodos de análisis territorial aplicados a la ocupación de la zona de Alghero (Cerdeña, Italia) durante la Edad del Bronce, Tesis Doctoral, Universidad de Granada, 467 pp.

BUTZER, K. W., BUTZER, E. K., MIRALLES, I. Y MATEU, J. F. (1985): Una alquería islámica medieval de la Sierra de Espadán, Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón de

La Plana, n o 61, pp. 305-365

CAVANILLES, A.J. (1795) Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, Madrid, Imprenta Real, 1795-1797. Vol I, p. 115.

DOMINGO PÉREZ, C. (1981-82) Nota sobre medidas agrarias valencianas, Estudios: Revista de historia moderna, Universitat de València, no 9, , págs. 7-14 p.13

AÑO	FUENTE	DATO	INTERPR.	EDAD	DE	LOS	ÁRBOLES	PROPIEDAD
1795	Cavanilles	bosque adehesado?						
1830s?			p	0				
1843	Madoz	bosque plantado		?				
1862	escritura venta		p	40-60?	0			M. Lluelles
1907	Cervera Barat	selva, cultivo alcornoque	p	80-105	40-50	0		J.M. Lluelles
1940	comunicación oral	se arrancan muchos	†	120-140†	70-80†	30-40		
1940-50	comunicación oral	plantación importante	p			0		J. Lluelles
1956-58	foto aérea	plantación	p			46-58	6-18	0
1958		abandono uso intensivo	regeneración					
2009	venta finca							Falcón Lluelles
2012	ortofoto, Gentry			(182-222)	(132-142)	102-116	62-74	0-56
† alcornoques arrancados p plantación de bellota ? dato supuesto								

Hipòtesi de la seqüència de plantacions

LAGUNA LUMBRERAS, E., CEBRIÁN GIMENO, R. Y GALIANA GALÁN, F. (2002) Los árboles singulares en el medio natural valenciano durante la Ilustración en: Mesa redonda "Los

montes valencianos" tema: Los árboles de la ilustración en el paisaje forestal, Real Sociedad Económica de Amigos del País, Valencia, 521-548

LLEDÓ, D., ESPADALÉ, J. y MARTÍ, Á. (2002) (coord.. E. Font) El Suro, Terrassa, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, Col·lecció biodiversitat i tecnodiversitat, 1, 64 pp.

MADOZ, P. (1850) Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar, Madrid, Establecimiento Literario-Tipográfico de Pascual Madoz y L. Sagasti, tomo III, Azuevar, p. 223-224 1846-1850

MATEU, J.F. (en prensa) Divulgació científica de la natura al País Valencià: Les excursions del metge Rafael Cervera Barat, Afers, València.

MIÑANO Y BEDOYA, S. (1826 -1828) Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal dedicado al Rey Nuestro Señor, Imprenta de Pierart-Peralta, Madrid, vol. I, pp. 40-41, 158, 351; vol. III, 526, vol. IX, p. 50 (voz Torrecilla de la Orden)

PRO RUIZ, J. (1995) "Ocultación de la riqueza rústica en España (1870-1936): acerca de la fiabilidad de las estadísticas sobre la propiedad y uso de la tierra" Revista de Historia Económica, núm. 1, págs. 89-114.

VIDAL G ONZÁLEZ, P. (2007) Mosquera. Etnología de un paisaje rural de la Sierra de Espadán, Castelló. Publicacions de la Diputació de Castelló, Biblioteca popular, 112 pp.

Huit despoblats moriscos de la serra d'Espadà

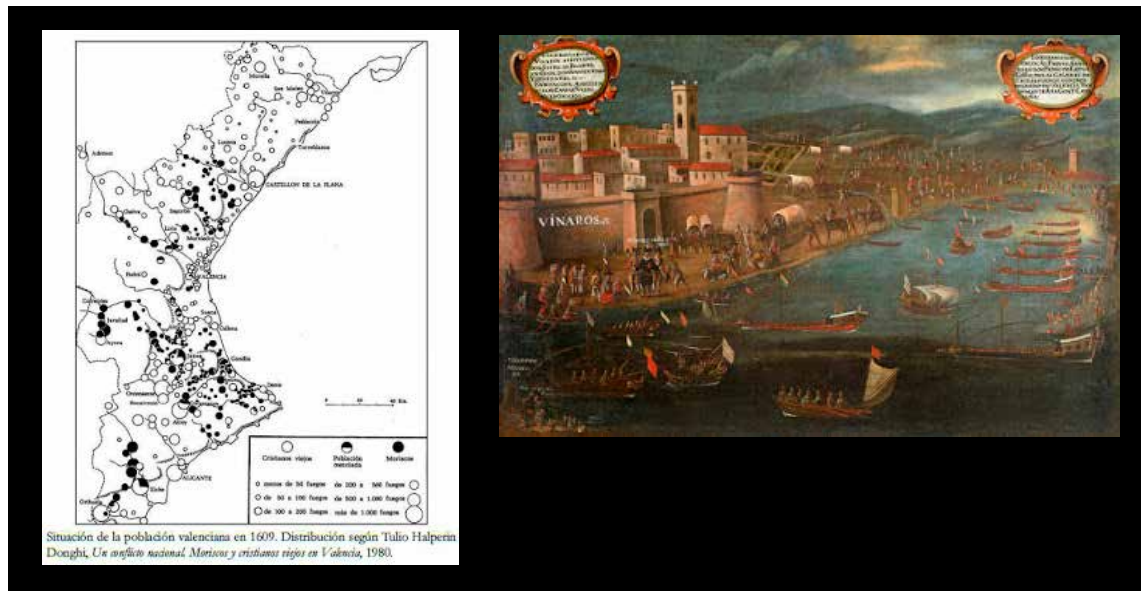
Ismael-Pascual Chiva i Molina

Deia Joan Fuster que els moriscos conformaven el contingent autòcton del País Valencià ja que, com diuen Herrero i Pons (1973), tot i haver renunciat als seus costums i haver adoptat completament els islàmics, la barreja amb els invasors nord-africans i àrabs no havia estat suficient per a desvirtuar la seua particularitat racial hispana, romana i visigoda.

Nogensmenys, després de la conquesta cristiana, "la inassimilació d'aquesta minoria etnicolingüística, la disminució de les rendes senyorials, l'amenaça política que la seva vitalitat demogràfica comportava, les implicacions turques i la intolerància religiosa i social" (Ferrando i Nicolás, 2011: 234) provocaren un rebuig general dels cristians nouvinguts envers ells. Si el 1582 l'oposició interessada de gran part de la noblesa valenciana impedí que el Rei Felip I de València i II de Castella els foragitara (Costa, 2010: 27), el 1609 pràcticament ningú alçà la veu en contra del Decret d'expulsió signat per Felip II de

València i III de Castella. Aquesta ordre d'expulsió suposà la pèrdua, en quatre mesos, de vora un terç de la població del Regne de València, al voltant de 125.000 persones (Ardit, 2010: 72; Ferrando i Nicolás, 2011: 234) i, a més a més, d'un grup dinàmic amb un ritme de creixement que ultrapassava en un 25% al dels cristians (Reglà, 1968).

Amb tot, València va tardar molt de temps a refer-se. A mitjan segle XVII, el cens de 1646 mostra com encara no s'havien assolit al Regne els nivells poblacionals anteriors a 1609 (Reglà, 1968). En definitiva, el País va sofrir un "gran buidatge" que comportà l'abandonament de 305 pobles, que representaven més del 55% dels 553 assentaments valencians de moriscos (Cano, 2014). Aquest buidatge s'accentuà pel fet que els repobladors que ocuparen les localitats morisques i els seus camps de conreu foren majoritàriament cristians valencians que migraren dins de les mateixes fronteres del país. En aquest sentit, el contingent

estranger de repobladors no superà el 10% del total, amb una barreja de mallorquins, aragonesos, catalans, castellans o, fins i tot, genovesos (Gil, 2012: 118).

Singularment, la serra d'Espadà i la banda sud-est de l'actual comarca de l'Alt Millars, tancades dins del triangle format pels nuclis cristians de Sogorb, Sagunt i Onda, s'havien convertit en un dels territoris moriscos més septentrionals del Regne de València, amb una xifra inferior a 19.000 ànimes mahometanes el 1609 (Espadàniques, 2014). En anar-se'n tota aquesta gent, Gaspar Escolano (1611), historiador de l'època, descrigué com "no se puede contar la ruyna de los lugares del Reyno, y quan yermos y despoblados han quedado con la transmigración de los Moriscos; y la dificultad que se siente en poblarlos".

Als despoblats d'Artesa, Tales, Benitandús, Veo, l'Alcúdia de Veo, Eslida, Aín, Aiòder o Fanzara arribaren cristians nouvinguts. Els seus noms esborraren la petjada dels antics pobladors: antropònims de talers com Mahomat Abdosalem o Cilim Morisch, o d'artesols com Hamet Ubeýt o Yucef Roget, que apareixen al cens de 1510 (Valdecabres, 2002: 251), es van esvaïr

per sempre en favor de l'antroponímia cristiana. A pesar d'això, on sí quedà la empremta musulmana fou als topònims d'aquestes poblacions, que es van mantindre després de l'expulsió morisca. Així doncs, l'Alcúdia deriva de l'àrab al-kudya, "el pujol", o Aín, d'ayn, "font" (DCVB), per citar-ne dos exemples.

La pitjor part d'aquesta despoblació se l'emportaren els nuclis que no tornaren a ser poblats. Només els situats als territoris espadànic i altmillarenc en fan una bona llista. Nosaltres ací en parlarem de huit: Benisuleima, Castro (de Suera), Alfeig, Alfara (de Benitandús), l'Algímia (d'Artana) o la Mesquita, l'Alcúdia (de Fanzara) o l'Alcudieta, Pelmes i Bellota.

BENISULEIMA

Benisuleima, o Suleima (Pérez, 2015a), anomenada després de l'expulsió dels moriscos com Suera Alta, va ser un llogaret de la vall de Suera que, des del segle XIX, s'integrà administrativament a Suera Baixa, l'actual Suera, de la qual ja depenia des d'abans pel que fa als afers religiosos. Les seues ruïnes se situen al cim d'un turó que domina el barranc de Castro, a una mitja hora a peu del cap municipal, uns metres

Turó de Suera Alta, desde la pista de Castro-Pedralba

a l'oest i per damunt del camí vell de Castro, i amb visió directa amb el castell de Maús.

D'acord amb Escolano (1611: 704), Benisuleima es va fundar a partir d'un duar integrat pels descendents d'un cabdill musulmà anomenat Suleiman, l'equivalent mahometà de Salomó. L'any de l'expulsió, aquest llogaret, juntament amb els de Saudent (l'actual Suera) i Castro, sumava 80 habitatges (López, 1829: 141). Un temps abans, el 1596, Benítez (1994: 117) registrava 26 cases a "Benizuleime".

En aquella mateixa època, molt poc abans de l'expulsió i en plena campanya evangelitzadora dels moriscos valencians, el bisbe de Tortosa, el morellà en Gaspar Punter i Barreda, va presentar un pla per tal de reformar les parròquies existents als seus territoris. En el cas que ens ocupa, disposà la creació d'una església parroquial a Benisuleima, de la qual dependria Saudent. Aquest temple, que es ficà sota l'advocació de sant Bertomeu, va ocupar l'edifici de l'antiga mesquita del poble que, a banda, havia de reconstruir-se (Benítez, 1994: 118-119).

En ser obligats a emigrar els moriscos i quedar el poble abandonat, el duc de Sogorb atorgà una carta de

repoblament a data de 22 de setembre de 1612, juntament amb la de Saudent. D'acord amb les dades de Cavanilles (1787: 106), a primeries del segle XVIII la xifra de veïns entre ambdues Sueres era de 70, i havia ascendit fins als 165 cap al 1785, gràcies a que "el suelo rinde mucho quando hay aplicación y constancia".

Un poc abans de la visita de Cavanilles, el 1765, el comptador major i procurador general del duc de Sogorb, Baltasar Venero de Valera, ens deixà una acurada descripció de l'indret, rebatejat ja com a Suera Alta, i habitat, segons ell, per 12 veïns. La diferència poblacional aleshores entre els dos nuclis era ja molt destacada, perquè el mateix Venero de Valera compta 78 veïns a Suera Baixa (Grau i Romero 2005: 64).

Aquest paisatge de sureres, o alcornocs, com deien els majors a l'arbre del suro, es mantenia a mitjan segle XIX, en afirmar Madoz (1847: 411) que "en Suera Alta y Suera Baja hay bastantes alcornocales, haciéndose continuas plantaciones para aprovechar el corcho". Així mateix, descrivia aquest autor el poble de la manera següent:

"Aldea con alcalde pedáneo dependiente del ayuntamiento de Suera Baja (1/2 hora), de la provincia de

Benisuleima o Suera Alta, en l'actualitat

Castellón (5 leguas), partido judicial de Lucena (5 leguas), audiencia territorial y capitanía general de Valencia, diócesis de Tortosa (20 leguas). Situación: Sobre un peñasco en la falda meridional de un monte; la baten los vientos del Norte y Oeste. Su clima es templado y sano. Tiene 20 casas y una capilla dedicada á San Bartolomé, aneja a la de Suera Baja. El terreno es de buena calidad, que baña el río Seco, llamado barranco de Pedralva. Caminos: el que dirige á Matet y á Onda. El correo se recibe de este último punto tres veces por semana. Producción: trigo, vino, aceite, higos y algarrobas; hay alguna caza de conejos y perdices. Industria: la agrícola y un molino harinero. Población: 14 vecinos, 45 almas. Riqueza y contribución: con Suera Baja (véase)". (Madoz, 1849: 553).

La puixança del nucli de Suera Baixa respecte de la del de Suera Alta era més que evident, com ja s'observava al segle anterior. Madoz comptà 45 habitants a Suera Alta el 1849, mentre que a la Baixa n'eren 908 (Madoz, 1849: 553).

L'abandonament de Suera Alta es va completar en la segona meitat del segle XIX. L'onder Bernardo Mundina, al seu llibre Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón (1873: 532)

explica que el llogaret "fué pocos años atrás habitado por algunos vecinos, pero hoy ha sido tal su decadencia y ruina, que solo cuenta en buen estado 5 casitas de uno y dos pisos inhabitadas la mayor parte del año".

De tot allò, hui no queda pràcticament res. Els habitatges altsuerencs estan a terra, envaïts per una frondosa vegetació que, a poc a poc, recupera l'espai que li pertoca. A més, el darrer dels vestigis que conservava de quan s'anomenava Benisuleima, el cementeri, va ser arrasat en obrir una pista que fa cap a la font de Castro.

A mode de tancament, cal apuntar que alguns autors com ara Bazzana i Guichard (1978) identifiquen les ruïnes de Suera Alta amb les del poble morisc de Castro, cosa que sembla contradir les paraules del cronista de la visita de Baltasar Venero de Valera als dominis del duc de Sogorb el 1765: "en virtud de la real pragmática de veynte y dos de setiembre del año mil seiscientos y nueve, se volvió a poblar de nuevo este dicho lugar o universidad de Sueras, llamados entonces los dos pueblos, de que se compone Suleyma y Saudent, conocidos en el día por los dos nombrados Suera Alta y Baja" (Grau i Romero, 2005: 65).

Arcs a Suera Alta

CASTRO

Castro, o Castres, com l'anomena Escolano (1611: 704), va ser un llogaret de la vall de Suera. Les seues ruïnes estan ubicades al cim d'un turonet, a escassos metres del camí vell de Castro i molt a prop de la font homònima, aproximadament a una hora a peu de la capital del municipi. Etimològicament, el seu topònim deriva del *llatí* *castrum*, "fortalesa" (DRAE). No hem de confondre'l amb el seu conegut homònim fondeguller, que és el que més profusament apareix citat a les fonts bibliogràfiques. La reiteració d'aquest topònim en diversos indrets de la serra d'Espadà fa pensar l'existència allà de nuclis cristians fortificats entre els segles V i IX "antes de la asimilación de la población hispanorromana de la España Oriental durante los siglos X y XI" (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 312-313).

El nucli anà perdent població des del segle XV. Dels 33 habitatges que tenia el 1415, passà a 26 el 1427, a 16 el 1451 i, finalment, a 6 el 1563 (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 319; Lapeyre, 2009: 43). Tanmateix, en els següents registres poblacionals de 1572, 1596 i 1602 no hi ha cap dada de Castro. Com ja havíem dit abans per a Benisuleima,

el 1609 es comptaven 80 habitatges de moriscos a la vall de Suera (López, 1829: 141), xifra que hauria d'incloure la de Castro.

En ser expulsats, va quedar abandonat i ja no va ser repoblat amb cristians nous. És la causa que apunta Cervantes (1995: 300) per a explicar que no aparega citat com a poble al segle XVII. No obstant això, en un registre d'habitatges de 1646 se'n compten 18 al Castro de Suera (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 319), però aquesta dada es podria correspondre amb la de Benisuleima (Suera Alta) o amb la del conjunt d'una mermada vall de Suera que aleshores no s'havia refet encara del buidatge poblacional sofert el 1609. En aquest sentit, la dada concideix amb l'aportada per al conjunt de les dues Sueres en aquell 1646 per Halperín Donghi (2008: 247).

Cap visitant posterior d'aquestes terres parla de Castro, i únicament fan referència a la font i al barranc de Castro, als quals dona nom, com ja havíem reproduït abans al text de 1765 sobre Benisuleima. Cavanilles (1787: 106) també es refereix al barranc, però sense citar-ne el nom: "tiene también un riachuelo que fertiliza muchos campos".

Mur a l'Horta d'Alfeig,
possiblement dels temps
dels moriscos

A la cartografia actual el despoblat apareix anomenat com a "corrals de Castro", que és la funció que els cristians donaren als habitatges buits dels moriscos. Tot i això, a banda de com a corrals, sembla que també s'usaren com a assecadors, ja que a un mapa de 1908 així queda reflectit. Hui dia, Castro és emprat com a abellar.

ALFEIG

Alfeig, escrit també Alfetx, va ser una alqueria morisca del terme d'Eslida de la qual pràcticament no ens han arribat restes. Tot i això, la permanència del seu topònim ens permet determinar amb exactitud el lloc on estigué situada. Es trobava, doncs, a l'actual partida de l'Horta d'Alfeig, a l'est i molt a prop del nucli urbà del cap municipal. De fet, rep el nom de camí de l'Horta d'Alfeig la via que ix des del carrer del Llavador d'Eslida i va a fer cap al camí de Castro (el Castro de Fondegulla), arribant pràcticament fins a la font de Matilde.

L'etimologia d'aquest topònim ens confirma la ubicació, ja que vol dir "al peu de la muntanya" (Algarra, Hurtado i Rosselló, 2015: 282) i, efectivament, l'Horta d'Alfeig es troba als peus de la Costera, amb un desnivell negatiu de

vora 300 metres d'altura respecte del cim, que se situa tot just al seu darrere si observem aquest indret des d'Eslida.

Alfeig és citat en un document de 1417, on s'anomenen els "locos et alcareas de Almerxeta, Benisahada, Ampadars, Selim et Alfeig, vallis de Eslida, et Almexera" (López, 2006: 476). El 1563 comptava amb 12 cases (Danvila, 1887: 291).

En qualsevol cas, degué restar deshabitat després de 1609, ja que no apareix en la relació que na Maria Luisa del Rosario Fernández de Córdoba y la Cerda fa dels dominis del ducat de Sogorb el 1787, en la qual, en citar a Eslida, anomena "los lugares derruidos de Celín, Amparades, Lauret, Masajaraca, Exâulin, Mirambuix, y Benifanda" (Fernández de Córdoba, 1787: 61). Tampoc l'havia mencionat Escolano (1611: 726), qui només fa referència a una "aldehuela" anomenada Mesquita, a una llegua de distància d'Eslida, en terme d'Artana, i que es correspondria amb Algímia d'Artana (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 338); i a Almaxaraca, que Pérez (2015b) situa a l'actual partida dels Corralers.

Tot apunta, doncs, a que els repobladors cristians d'Eslida reconvertiren els carrers i habitatges despoblats d'Alfeig, propers

Localització d'Alfara segons Butzer, Butzer, Mateu i Miralles (1985)

al cap municipal, al barranc de Xóvar i al naixement d'aigua de la font de Matilde, i d'un relleu més suau que el de molts altres paratges del terme, en camps de conreu, conservant el cognom d'Alfeig per a distingir aquella Horta d'altres com la de la font d'Albir o la del Bany.

ALFARA

Alfara va ser un llogaret morisc ubicat a la vall del riu de Veo. En l'actualitat no se sap amb exactitud el lloc on va estar situat, ja que han desaparegut tant les seues ruïnes com el seu topònim. El fet de ser anomenat pràcticament sempre al costat de Benitandús i aparèixer a la documentació, fins i tot, com Alfara de Benitandús, per a diferenciar-lo d'altres Alfares, com ara d'Alfara d'Algímia, dona a entendre que el seu emplaçament degué ser proper a l'actual pedania alcudiana. Nogensmenys, Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, (1985: 310), optaren per situar-lo a tocar de Veo. Etimològicament deriva de l'àrab al-hara, "el carrer" (DCVB).

D'acord amb les dades aportades pel cens de l'any 1488, entre els focs de Benitandús i Alfara n'hi havien 37, que passaren a ser-ne 39 el 1490. El 1510 se'n comptaven 31, que es repartien 150 caps de bestiar (Valldcabres, 2002: 550). El 1563 hi ha registrades tres famílies a

Alfara, que amb el conjunt de Benitandús en serien 22 (Danvila, 1887: 291, 294). El 1609, any de l'expulsió, Benitandús tenia 35 habitatges, però no hi ha cap referència particular als d'Alfara. Això no vol dir que s'haguera despoblat, ja que tan sols set anys abans, el 1602, apareixia citada la seua església a una butlla papal per la qual es convertia el temple en un annex de la parròquia de l'Alcúdia de Veo (Església Catòlica, 1753).

L'any 1611 li petorçà la repoblació cristiana d'Alfara a Pere Escolano, juntament amb la de Benitandús (Ardit i Guinot, 2015). Tanmateix, en el registre de 1646 tan sols es compten 9 habitatges a Benitandús, sense fer cap esment a Alfara. No obstant això, Mares (1681: 125) diu que "entre los dos (Alfara i Benitandús) tendrán 30 casas". Aquesta xifra ens sembla, en tot cas, massa elevada i poc real, ja que evidenciaria una ràpida recuperació poblacional que no es va donar a altres indrets de la contrada.

En qualsevol cas, es duguera a terme o no la repoblació, foren certes les dades de Mares o no, en la visita senyorial de 1765 no es fa cap esment a Alfara, així com tampoc en parlen Cavanilles en eixe mateix segle XVIII ni Madoz al XIX. Alfara, el poble i el topònim, desaparegueren en l'oblit i les seues terres poden ser ara

Corral en ruïnes a l'Alcúdia de Fanzara

campes de conreu, carretera, perduts o estar submergides sota l'embassament de Benitandús.

L'ALCÚDIA DE FANZARA

L'Alcúdia de Fanzara, anomenada també l'Alcudieta (Sanchis, 1922), fou una localitat morisca ubicada al cim d'un turó que domina el riu de Millars, i que està tancat, d'una banda, pel barranc del Turio i, de l'altra, pel de la Mesquita. Situada no massa lluny de Fanzara, a la partida a la qual dóna nom, hui dia queda pràcticament a la vora de la carretera CV-20 (Vila-real - Puebla de Arenoso). El seu nom, d'origen àrab, vol dir, en efecte, 'el pujol' (DCVB).

D'acord amb els plans evangelitzadors per als moriscos dissenyats durant el segle XVI, però escassament implementats, en els afers eclesiàstics l'Alcúdia depengué de la parròquia de Fanzara, manada crear a mitjan dècada de 1530 a partir de la ja existent al castell de Suera (Benítez, 1994: 112, 118).

Butzer, Butzer, Mateu i Miralles (1985: 319), i també Lapeyre (2009: 43), apleguen algunes dades sobre la població alcudiana des del segle XV. Així doncs, el 1415 es registraven 49 cases, xifra que no parà de minvar des de l'aleshores: 32 en foren comptades el 1427, 30 el 1451, 29

el 1563 i 18 el 1596, només tretze anys abans de l'expulsió dels seus habitants.

Per aquell temps, als inicis del segle XVII, Escolano (1611: 728) va nomenar breument l'indret:

"Corramos ya la ribera del Río Mijares. De los pueblos recostados a ella, se ofrece el primero la Alcudia de Fanzara, que es de treynta y cinco casas de Moriscos; y se remata en ella el Obispado de Tortosa por aquel cabo".

Com observem, doncs, les xifres de població aportades per aquest autor difereixen de les donades pels abans citats: cap al 1611 Escolano comptà 35 vivendes on quinze anys abans se'n registraven només 18.

L'Alcúdia va ser un dels indrets afortunats en tornar a ser habitat després de 1609. D'acord amb l'escriptura de població de Fanzara, de 30 de setembre de 1612, la repoblació de la localitat fou duta a terme per Joan Badenes, originari de Lluçena, a la comarca de l'Alcalatén. En aquest sentit, Butzer, Butzer, Mateu i Miralles (1985: 319), certifiquen l'existència de 22 habitatges al poble el 1646. De totes maneres, aquesta xifra dista molt de la de Fanzara, on en aquell mateix any n'hi havia 71.

Paret d'una antiga pallissa

Arc d'un corral enrunat a l'Alcúdia de Fanzara

El 1765, no obstant, ja feia temps que no quedava ningú a l'Alcúdia, doncs el cronista de la visita de Baltasar Venero de Valera, comptador major i procurador general del duc de Sogorb, escrigué que "se volvió a poblar de nuevo esta dicha villa de Fanzara juntamente con los lugares y derruhidos y inmediatos, situados en este mismo valle aunque en las eminencias de dos montes pequeños, llamados el de la Alcudia, que está junto al río, y el de la Leuxa (...)" (Grau i Romero, 2005: 47). En el mateix sentit s'expressà Madoz (1847: 19) al citar, ja a mitjan segle XIX, els despoblats fanzarins de "Alcudietta, Castell y Lleuxa, pueblos destruidos, que se conocen por tradición y por algunos vestigios".

Bernardo Mundina (1873: 297), a la seua famosa obra *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, feu també esment a l'Alcúdia, però d'una forma certament inexacta:

"El origen de esta población (Fanzara) es morisco, en cuya época estaban poblados los tres pueblos de Alcudietta, Castell y Lleuxa, que formaban un conjunto animado y divertido con tantas poblaciones en tan poco terreno. Estos pequeños pueblos fueron abandonados después de la conquista (...)"

Doncs és clar que ni l'Alcúdia, ni tampoc Castell ni la Lleuxa, foren abandonats en ser conquerida València pel Rei Jaume I. Nogensmenys, el mateix Mundina es desdiu unes línies més endavant, quan assegura que els motius de l'abandonament dels tres pobles del terme de Fanzara foren "los continuos años de sequía y la terrible peste del año 1707" (Mundina, 1873: 297).

Per tant, sembla que hem de situar la ruïna definitiva de l'Alcúdia cap al 1707, és a dir, coincidint amb el final de la Guerra de Successió al tron de la Monarquia Hispànica al Regne de València i la conseqüent annexió i incorporació d'aquest a la Corona de Castella. Aquesta hipòtesi és confirmada per Miralles (1868: 14) qui, al descriure Fanzara, diu:

"En su término se ven los vestigios de los despoblados de Alcudietta, Castell y Lleuxa. Estas aldeas, así como la villa, estaban bastante pobladas al tiempo de la reconquista: la expulsión de los moriscos y posteriormente las guerras de sucesión, la redujeron al pobre estado en que hoy se encuentra (...)"

A dia de hui en són moltes les restes que han sobreviscut de l'Alcúdia,

Muralla del castell de l'Alcúdia de Fanzara

disperses entre la frondosa vegetació i les velles ribassades que reaprofitaren els materials dels habitatges abandonats per a abancalar els conreus que allà s'instal·laren amb posterioritat. Destaquen, per damunt de les altres, les ruïnes del castell, ubicades als vessants meridional, septentrional i occidental del turó, amb part de les seues muralles, merlets i alguna que altra torreta, i amb un domini excepcional sobre el riu de Millars i la localitat de Fanzara.

L'ALGÍMIA D'ARTANA

L'Algímia d'Artana, anomenada també la Mesquita (Escolano, 1611: 726), va ser un poble morisc ubicat a prop de la localitat d'Artana. D'acord amb la descripció de Traver (1968: 1), estigué emplaçat a la partida artanenca de la Mesquita, no massa lluny de la carretera CV-223. Aquesta ubicació sembla confirmada tant pel mateix Gaspar Escolano (1611: 726), qui situa una "aldehuela" anomenada Mesquita entre Artana i Eslida, com pel nom que rep eixa partida del terme hui dia.

Llidó (1999) assegura que aquest indret va ser fundat pels romans. Nogensmenys, els dos topònims que ens han sobreviscut

d'ell, Algímia i Mesquita, són de procedència àrab. El DCVB deriva a Algímia de l'àrab al-jami, 'lloc de reunió', o també, com diu Pocklington (2010: 150), directament, 'la mesquita'. Per la seua banda, Mesquita prové també de l'àrab masjid, amb el mateix significat (DCVB).

Segons Traver (1968: 1), al paratge on va estar l'Algímia, ara transformat en camps de conreu, encara es conserven restes dels basaments dels habitatges. Així mateix, Vilar (1997: 1236) identificà les ruïnes d'una edificació mahometana. Nosaltres, tanmateix, no trobarem ja res de tot açò. Abundant cagaferro, això sí. Però, al remat, més enllà d'alguns fragments de teula, cap rastre superficial que indicara la presència allà d'alguna classe de construcció en el passat.

Pel que fa al nombre de pobladors, aquest era sensiblement inferior al d'Artana. Així doncs, mentre que el 1563 es registren 65 vivendes al cap municipal, a Algímia se'n compten 19. La xifra baixa fins als 15 habitatges el 1602, que contrasten amb els 93 d'Artana (Danvila, 1887: 299; Lapeyre, 2009: 41, 43).

Aquesta és la darrera de les dades que tenim sobre el poble. En qualsevol cas, els

Llenç meridional de la muralla del castell de l'Alcúdia de Fanzara,

seus terrenys ja havien estat reconvertits a conreus agrícoles a mitjan segle XVIII, tal i com ens mostra un document de 1777 publicat per Artanapèdia. Amb tot, doncs, cal apuntar que l'expulsió dels moriscos l'any 1609 suposà el buidatge definitiu del lloc.

PELMES

Pelmes va ser un poble de l'Espadà del qual pràcticament ho desconeixem tot, ja que només apareix citat al text de la Carta Pobla que el Rei Jaume I concedí als musulmans de la serra d'Eslida a data de 29 de maig de 1242:

"Hec est carta gracie et securitatis quam facit Jacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comitis Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani, toti aljame sarracenorum qui sunt in Eslida et in Ayn, in Veo, in Sengueir, in Pelmes et Çuela, quod miserunt se in servitutem suam et devenerunt vassalos suos".

(Arxius Jaume I - Universitat Jaume I)

Els motius de la desaparició d'aquest indret ens són ignots. Tal vegada va quedar despoblat en una època molt primerenca després de la conquesta

cristiana, tal vegada canvià de nom, En qualsevol cas, Herrero i Pons (1973) aportaren una pista molt significativa per a identificar-lo. Ells observaren que les localitats citades al document estan situades a un mateix vessant de la Serra, llevat de Xinquer, cosa que fa pensar que Pelmes també hi devia caure per aquesta contrada.

Així doncs, tenim perfectament identificades les localitzacions d'Eslida, Aín, Veo, Xinquer (Sengueir) i Suera (Çuela). De la resta d'assentaments que ens queden en la zona, tant Benitandús, l'Alcúdia (de Veo), Benisuleima, Saudent com Alfara o Benialí tenen un topònim clarament musulmà, mentre que el de Castro és llatí (DCVB). Tales, per la seua banda, apareix citat en documents de l'època (1237, 1246, ...). És el cas també del despoblat de Cavallera (1258), a mig camí entre la mateixa Tales i Suera, i de Vilamalur, ja que és esmentada a un document de 1236.

Tot açò fa pràcticament impossible que puguem connectar Pelmes amb cap poblament conegut, habitat o deshabitat, de la serra d'Espadà. Tampoc ens aporta cap pista el seu topònim, que podria estar vinculat, no ho sabem, amb el d'un poblat ibèric anomenat Pelma, al terme

Llenç occidental de la muralla del castell de l'Alcúdia de Fanzara. Al fons una torreta

municipal de Xulella, a la comarca dels Serrans (Sebastián, 1990: 401).

Una altra possibilitat seria connectar el topònim Pelmes amb el castellà Belmez, nom d'un poble andalús conegut per les taques en forma de rostres humans apareguts en un dels seus habitatges. Aquesta connexió és factible per la inexistència del so de la zeta castellana a la nostra llengua i per l'estreta vinculació entre els sons oclusius bilabials /p/ i /b/. D'aquesta manera, Pelmes hauria de ser una paraula aguda, *Pelmés*, i no plana com ens sembla adequat pronunciar d'entrada, igual que *Belmez*. Ambdues derivarien de l'àrab *be-el-mays*, 'al costat del lledoner' (Román, 2012: 36). Certament, a la serra d'Espadà és important la presència del lledoner i, com ens diu el full informatiu sobre el Parc Natural, al llarg de la història s'ha emprat la seua fusta per a fabricar gaiatos.

Per últim, caldria apuntar la possibilitat que Pelmes només fóra un error de l'escrivà que va redactar el text de 1242. En aquest sentit, es detecten nombroses errades a l'hora d'escriure els noms musulmans dels pobles de la zona als documents cristians de l'època (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 311). Tanmateix no sembla factible aquesta opció al no

obtindre cap resultat satisfactori en la comparació dels topònims coneguts amb el de Pelmes.

Amb tot, només ens queda constatar la impossibilitat de localitzar aquest llogaret espadànic, el més desconegut d'entre tots els que tenim notícia de la seua existència.

BELLOTA

Bellota, o Villota (Bazzana, 1996: 459), va ser una població morisca situada a l'actual terme municipal de Xóvar, al vessant sud-oest de la serra d'Espadà. Apareix citada per primera vegada a un document del segle XIV que tradueix al romanç dos originals àrabs dels anys 521 i 641 de l'Hègira, és a dir, del 1127 i del 1243 d.C., on se l'anomena junt a Eslida, Xóvar i un altre llogaret desaparegut dit Garraga, el qual es podria correspondre amb la partida xovera coneguda hui com Tarragán (Bazzana, 1996: 459).

No obstant això, l'esment directe més antic de Bellota, "alqueriam de Beiota", es troba al Llibre del Repartiment del Regne de València (Butzer, Butzer, Mateu i Miralles, 1985: 311) en un document d'agost de 1238, pel qual és donada a Garcia Petri de Rivaroga (Riba-roja) pel Rei Jaume I. Almenys fins a la Guerra Civil

Cagaferro a la partida de la Mesquita

Possible ubicació d'Algimia d'Artana

espanyola, es conservava també a l'Arxiu de la Catedral de València un pergamí, datat del 17 d'octubre de 1277, amb l'acta de possessió que determinava que l'església de Bellota, i també la de Xóvar, "pertenece a Valencia por composición con el Obispo de Segorbe" (Olmos, 1933: 206).

Sobre l'ubicació del poble, assegura Martí (1995: 28; 2013: 210-211) que s'emplaçava a la partida xovera hui dita del Prado. L'autor ho argumenta per "la proximidad de recursos hidrológicos, su ubicación en un llano, pero en una zona bien protegida (...) la presencia de algunas cerámicas dispersas de tipologías que recuerdan las de la época medieval, y aún quedan en pie restos de lo que debieron ser unas habitaciones".

Pel que fa a l'etimologia del topònim, Bellota deriva de l'àrab ballūta, amb el mateix significat (DCVB), cosa que reforça encara més el marcat caràcter musulmà d'aquest assentament. Nogensmenys, no hem d'oblidar que la zona de la Bellota ja havia estat habitada abans de l'arribada dels mahometans, tal com ho demostren les restes de l'edat del bronze trobades a prop del cim de la penya de la Bellota (Escuder, Martín del Barrio i Sancho, 2012: 30).

Poques dades hem pogut aplegar de la seua població. En tot cas, sembla que no va ser massa nombrosa, doncs novament Martí (1995: 30) reproduïx un text de 1560 pel qual el senyor dels llocs de Xóvar i de Bellota, en Francisco Gerónimo Ferragut de Pujades, li sol·licita al Rei Felip I de València (i II de Castella) l'autorització per a "poblar dichos Lugares en atención de haverse arruinado y Despoblado".

BIBLIOGRAFIA

ALCOVER i MOLL. Diccionari Català-Valencià-Balear. Disponible en línia a: dcvb.iecat.net.

ALGARRA, Víctor; HURTADO, Tomás; ROSSELLÓ, Miquel (2015). "El poblado medieval de la Llometa del Castellet (Benaguasil, València). Una primera aproximación cronológica y cultural", dins MARTÍ, Javier (coord.). Actuacions sobre el patrimoni arqueològic de la Comunitat Valenciana: Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana (p. 267-282). València: Ajuntament de València.

ARDIT, Manuel (2010). "Els moriscos valencians: una panoràmica historiogràfica". Manuscrits, 28, 71-86.

ARDIT, Manuel i GUINOT, Enric (2015). Cartes de poblament valencianes modernes (segles XVI-XVIII). València: Publicacions de la Universitat de València.

ARTANAPÈDIA. Col·lecció José Catret Pla: escriptures del segle XVIII. Disponible en línia a: <https://artanapedia.com/documents-2/col·leccio-jose-catret-pla-escriptures-s-xviii/>. Consulta: 3 de juny de 2016.

BAZZANA, André (1996). "Un hisn valenciano: Shûn (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón)". Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, n. 17, p. 455 - 475.

BAZZANA, A. i GUICHARD, P. "Un important site refuge du haut Moyen Age dans la région valencienne: le despoblado de Monte Mollet". Mélanges de la Casa de Velázquez, 14, 485 - 501.

Corral de la Bellota

BENÍTEZ, Rafael (1994). "Las parroquias de moriscos en los territorios valencianos de la diócesis de Tortosa". A MARTÍNEZ, Enrique i SUÁREZ, Vicente (ed.) Iglesia y sociedad en el Antiguo Régimen. Las Palmas: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria.

BUTZER, Elisabeth, BUTZER, Karl, MATEU, Juan F. i MIRALLES, Ismael (1985). "Una alquería islámica medieval de la sierra de Espadán". Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, volum LXI, 306 - 365.

CANCELLERIA REIAL (s. XV). Carta pobla de les aljames musulmanes de la serra d'Eslida. Disponible en línia a: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000325>. Consulta: 4 de juny de 2016.

CANO, Àngel (2014). L'expulsió dels moriscos valencians: causes i conseqüències (II). Disponible en línia a: <http://blocs.mesvilaweb.cat/Angelcanomateu/?p=267593>. Consulta: 4 d'abril de 2016.

CAVANILLES, Antonio Josef (1787). Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia. Madrid: Impremta Reial.

CERVANTES, Francisco Javier (1995). "El valle de Almonacid, la Serra d'Eslida y la Vall d'Uixó, problemas de toponimia y organización del territorio (ss. XIII-XVI)". Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica, 70, p. 295-304.

COSTA, Pasqual (2010). "Els moriscos, de la conversió a l'expulsió". Sarrià: revista d'investigació i d'assaig de la Marina Baixa, 4, 22-31.

DANVILA, Manuel (1887). "Desarme de los moriscos en 1563". Boletín de la Real Academia de Historia, volum 10, 273-305.

ESCOLANO, Gaspar (1611). Década primera de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia. València: Pedro Patricio Mey.

ESCUDER, José María, MARTÍN DEL BARRIO, Pablo i SANCHO, Rubén (2012). Plan General de Chóvar. Disponible en línia a l'adreça: [http://consultas.cma.gva.es/areas/medio_natural/evaluacion_ambiental/eae/planeamiento/2009.029.3.07/DOC%20ENTRADA%20PROP%20MA%20%20\(11.05.15\)/02_CATALOGO%20DE%20BIENES%20](http://consultas.cma.gva.es/areas/medio_natural/evaluacion_ambiental/eae/planeamiento/2009.029.3.07/DOC%20ENTRADA%20PROP%20MA%20%20(11.05.15)/02_CATALOGO%20DE%20BIENES%20)

[Y%20ESPACIOS%20PROTEGIDOS/02.1_023_PG_CAT_MEMORIA_130215.pdf](http://www.mh.es/imagenes/02/02.1_023_PG_CAT_MEMORIA_130215.pdf). Consulta: 7 de juny de 2016.

ESGLÉSIA CATÓLICA (1753). Bullarum privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum. Volum 5.

ESPADÀNQUES (2014). Els últims dies dels moriscos a la serra d'Espadà (I). Disponible en línia a: <http://espadaniques.blogspot.com.es/2014/10/els-ultims-dies-dels-moriscos-de-la.html>. Consulta: 3 d'abril de 2016.

FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, María Luisa del Rosario (1787). Noticia de la fundación del Patronato Real de Legos. Madrid: Antonio de Sancha.

FERRANDO, Antoni i NICOLÁS, Miquel (2011). Història de la llengua catalana. Barcelona: Editorial UOC.

FUSTER, Joan (1962). Poetes, moriscos i capellans. València: L'Estel.

GIL, Antonio (2012). Singularidades del régimen señorial valenciano: expansión, declive y extinción de la señoría directa. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant.

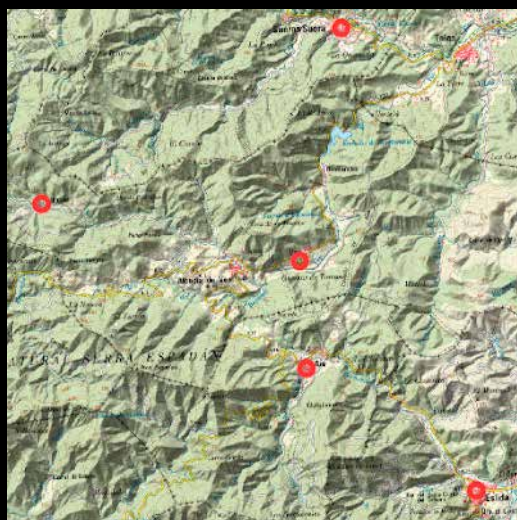
GRAU, Antoni i ROMERO, Joan (2005). Visita senyorial a l'Estat de Sogorb (1765) i al marquesat de Dénia (1766). València: Publicacions de la Universitat de València.

HALPERÍN DONGHI, Tulio (2008). Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia. València: Publicacions de la Universitat de València.

HERRERO, Josep i PONS, Empar (1973). "La revolución de los moriscos en la sierra de Espadán". Disponible en línia a: <http://artanapedia.com/artana-musulmana-i-morisca/la-revolucion-de-los-moriscos-en-la-sierra-de-espadan/> Consulta: 4 de juny de 2016.

LAPEYRE, Henry (2009). Geografía de la España morisca. València: Publicacions de la Universitat de València.

LLIDÓ, Joan (1999). "Apuntes para la elaboración del mapa prehistórico de Artana". Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Volum LXXV. Disponible en línia a l'adreça: <https://artanapedia.com/historia/>

apuntes-para-la-elaboracion-del-mapa-prehistorico-de-artana/. Consulta: 1 de juny de 2016.

LÓPEZ, Luis (1829). Censo de población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI. Madrid: Impremta Real.

LÓPEZ, Carlos (2006). Liber Patrimonii Regii Valentine. València: Publicacions de la Universitat de València.

MADOZ, Pascual (1847). Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar. Volum VIII. Madrid: La Ilustración.

MADOZ, Pascual (1847). Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar. Volum X. Madrid.

MADOZ, Pascual (1849). Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar. Volum XIV. Madrid.

MARES, Vicente (1681). La Fénix Troyana. S.D.

MARTÍ, José (1995). "Chóvar, un documento importante para la comprensión de su historia". Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia, n. 2, 21 - 34.

MARTÍ, José (2013). "Toponimia de Chóvar". A ACADEMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA. Actes de la VII Jornada d'Onomàstica - Xèrica 2013 (p. 210 - 219). València: Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

MIRALLES, Adolfo (1868). Crónica General de España: provincia de Castellón de la Plana. Madrid: Rubio, Grilo y Vitturi.

MUNDINA, Bernardo (1873). Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón. Castelló: Rovira Hermanos.

OLMOS, Elías (1933). "Inventario de los documentos escritos en pergamino del Archivo Catedral de Valencia". Boletín de la Real Academia de la Historia, volum 103, p. 141 - 293.

PÉREZ, Òscar (2015a). Castro i Suleima (Suera Alta): espais arqueològics. Disponible en línia a: <http://espadaniques.blogspot.com.es/2015/01/castro-i-suleima-suera-alta-espais.html>. Consulta: 5 d'abril de 2016.

PÉREZ, Oscar (2015b). Llegendes de la serra d'Espadà (III): la gerra soterrada d'Esllida. Disponible en línia a: <http://espadaniques.blogspot.com.es/2015/08/llegenda-Esllida.html>. Consulta: 15 d'abril de 2016.

POCKLINGTON, Robert (2010). "Toponimia ibérica, latina y árabe de la provincia de Albacete". A Al-basit: revista de estudios albacetenses, 55, p. 11 - 167.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. Diccionario de la lengua española. <http://dle.rae.es/?w=diccionario>.

REGLÀ, Joan (1968). Aproximació a la història del País Valencià. València: L'Estel.

REIAL JUSTÍCIA (s. XVIII). Abu Said dóna al bisbe de Sogorb les esglésies dels pobles de l'Alt Millars, que són possessió seua i que més endavant constituïran el senyoriu d'Arenós. Disponible en línia a: <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/arxiu.php?noriginal=000211>. Consulta: 5 de juny de 2016.

ROMÁN, José (2012). La flora y su terminología en la provincia de Jaén: fitonimia y dialectología. Tesis doctoral dirigida pel doctor Manuel A. Esgueva i tutoritzada pel doctor Rafael Rodríguez. Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED).

SANCHIS, José (1922). Nomenclátor geográfico-ecclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia con los nombres antiguos y modernos de los que existen o han existido. València.

SEBASTIÁN, Vicente (1990). "Apuntes para el estudio del proceso romanizador a partir de un ramal de la Vía Augusta: el caso de Iulèlla (La Serranía, Valencia)". A DIVERSOS AUTORS. La red viaria en la Hispania romana (p. 399 - 410). Saragossa: Institución Fernando el Católico.

TRAVER, Vicente (1968). "Algimia de Artana". A Uxó: periódico semanal de información, 64, p. 1.

VALLDECABRES, Rafael (2002). El cens de 1510: relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó. València: Universitat de València.

VILAR, Enric (1997). "Toponímia d'Artana". Actes del XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica, 71, p. 1235 - 1243.

novetats bibliogràfiques

VIDES A L'INTEMPÈRIE

AUTOR: MARC BADAL

EDITORIAL: PEPITAS DE CALABAZA & CAMBALACHE

Vides a la intempèrie ens parla de la pèrdua d'un món, el camperol, compost per molts petits mons que, com adverteix l'autor, s'han anat allunyant de les nostres latituds en silenci, víctimes d'un etnocidi amb cara amable. El llibre planteja la necessitat de recuperar les ruïnes que expliquen el nostre temps. En aquest sentit, l'escriptor d'aquest assaig ens proposa un viatge captivador al passat que ens permeti comprendre un present en què ens hem quedat orfes i òrfenes.

Aquest viatge es planteja mitjançant un recull de cites i històries que llancen llum per entendre aquests diversos mons camperols. Per a això, qui escriu va teixint acuradament veus diverses que ens fan transitar durant la lectura entre els prejudicis i les bones intencions, entre fangs i edens.

Partint de la història d'un dels clàssics del pensament social agrari, Chayanov, el llibre reflexiona sobre la pagesia com a subjecte històric revolucionari. En aquesta àrdua tasca, l'autor beu de múltiples fonts i camina entre els pensadors anarquistes i la seva fe en la naturalesa revolucionària de la pagesia; i les idees de Marx i Engels, que anunciaven la inevitable i necessària desaparició del mateix.

Així, des del fang, l'assagista ens explica els prejudicis sobre el món pagès del pensament social, ressaltant les contradiccions d'observadors que no són capaços de qüestionar les seves pròpies concepcions del temps històric ni de veure més enllà de les seves pròpies nocions de lluita i de resistència. Davant d'aquestes mirades, la pagesia té el seu propi temps i desenvolupa les seves resistències quotidianes, visibilitzades explícitament en el llibre amb gran sensibilitat i amb molt de detall.

Per la seva banda, en l'edèn recull algunes veus d'exaltació de la pagesia. Els autors

seleccionats també són diversos i van des de la ultradreta franquista, que se serveix inicialment de la pagesia per exaltar els valors patris, al Segle de les Llums, en el qual apareix la nostàlgia del camp unida a l'exili.

Com a metàfora d'aquesta idealització, i apropant amb molt d'encert la discussió al context actual, planteja una crítica del turisme rural, que converteix el camp en un decorat, en un paisatge que xoca amb la realitat que troba, i que no es correspon amb el que ha vingut a buscar. Em sembla especialment interessant, des del punt de vista dels que apostem per la sobirania alimentària, l'extensió d'aquesta crítica cap a aquells i aquelles que anem a viure al camp a la recerca de refugi, que també construïm la nostra pròpia idea del mateix abans d'arribar a conèixer-lo, anhelant uns valors que van marxar fa temps. En les últimes pàgines del llibre, i amb la humilitat que això requereix, es planteja la necessitat d'apropar a la visió que els pagesos tenen de si mateixos. La humilitat de qui no pretén convèncer i sí aportar transparència en l'anàlisi. Després d'un recorregut per les diverses veus que analitzen als camperols com «els altres», característic del distanciament entre l'observador i aquells que són observats, l'autor planteja escoltar les seves veus i construir des d'elles la visió d'ells

mateixos. No obstant això, i malgrat la sensibilitat amb que és realitzat l'anàlisi, es troben a faltar les veus femenines, tant en el recorregut dels diversos autors, com en la construcció dels mons pagesos des d'ells mateixos. Sens dubte, elles aportarien noves mirades a l'enteniment de les comunitats camperoles, de les famílies, així com de la pròpia feina. I és que, com s'afirma en el llibre, el treball camperol està unit a l'amor; i de l'amor a la feina, les dones i els feminismes sabem molt.

Cal ressaltar, finalment, la fascinant exposició que l'autor fa de la construcció del coneixement camperol encarnat en el cos que percep la realitat a través de la vista, l'oïda, del tacte, l'olfacte i del gust. Un coneixement que no només se sap, sinó que també se sent, personalitzat en un cos concret i en la seva relació amb l'entorn immediat.

Vides a la intempèrie és un d'aquests llibres fonamentals per a les que treballem en l'àmbit de la sobirania alimentària perquè ens fa repensar i qüestionar les veritats assumides. Rescata, a més, històries de mons pagesos que ens inspiren en la construcció de resistències que alimentin la memòria i orientin les pràctiques dels que avui en dia ens entestem a mantenir un món rural viu.

JOSEP LALUEZA LACAMBRA. DIARI D'UN MILICIÀ DE LA CULTURA DE LA 57 BM A LA SERRA D'ESPADÀ

AUTOR: NEL·LO NAVARRO

EDITORIAL: TRENCATIMONS EDITORS

El dia 17 de juliol de l'any 1938, en plena batalla de Llevant, els efectius de la 57 Brigada Mixta de l'Exèrcit Popular ocuparen posicions prop de Xóvar, Fondegulla i Eslida. Després d'un període d'instrucció de dos mesos a Tomelloso, Ciudad Real, els homes de la 57 BM se situaven en primera línia de foc pel voltant del castell de Castro, la Nevera i el Tarraguan.

Entre els nous soldats arribats al front de guerra es trobava un jove barceloní de 19 anys, Josep Lalueza Lacambra, militaritzat el dia 13 d'abril d'aquell mateix any. Durant tota la seua estada a l'Exèrcit Popular Josep va escriure un diari que va ser trobat pel seus fills temps després de la seua mort esdevinguda el dia 21 de juny de 1990.

27 de agosto de 1938.- A la madrugada ha habido un intensísimo fuego de

mortero y otras hierbas. Estoy en el sector de Artana y la lucha en una cota de la Mallesta. Durante el día ha habido bastante cañoneo y morteros. Ha llovido. He tenido carta de Mª Rosa. Hubo una compañía de la 48 Bda que abandonó la 2ª línea y vino diciendo que habían roto la línea el enemigo, mientras que la 1ª línea resistía. Nos movilizaron a todos y dieron granadas de manos y a volver a asaltar la cota. Hemos tenido ocho muertos y 11 heridos. La broma nos ha costado cara. Han herido a Antonio Mata en el vientre de una bomba.

Aquesta nota escrita el dia 27 d'agost del 1938 ens mostra com, vuitanta anys després, aquest diari és com una càpsula del temps que s'obri i ens acosta al dia a dia dels soldats que defensaren la legalitat de la II República Espanyola a la serra d'Espadà durant la Guerra Civil. El diari ens fa arribar, en primera persona, com lluitaven, com menjaven, com tractaven de divertir-se en el seu temps lliure o com es capacitaven fent diversos cursos, entre altres aspectes.

Aquell diari de guerra veu ara la llum a través de la publicació de Nel·lo Navarro "Josep Lalueza Lacambra. Diari d'un milicià de la cultura de la 57 BM a la serra

d'Espadà" (TRENCA TIMONS Editors 2018).

L'autor ha dividit el llibre en tres parts per tal de fer més accessible el seu contingut. A la primera part Navarro comenta els apunts del diari i els compara amb la documentació oficial, els fulls d'incidències diàries de la 57 Brigada Mixta. Aquesta primera part, abundantment il·lustrada, presenta fotografies d'època i documents procedents de diversos arxius militars.

En aquesta primera part es cometa també el paper de Josep Lalueza com a milicià de la cultura de la 57 BM, treball que el va portar a fundar una escola de campanya al mateix front de guerra, entre Xóvar i Eslida, per ensenyar a llegir i escriure als seus companys de batalló que eren analfabets: "Han aprendido a leer y escribir conmigo: José Benítez, Servando González, Antonio Lancharrí, Juan Calvo Galindo, Eugenio Cofrades, José Paso Castillo, José Mª Rodríguez, Rafael García Ruiz." Escriu Josep Lalueza el dia 16 de febrer de l'any 1939.

La segona part del volum la forma la transcripció íntegra del propi diari de Josep Lalueza Lacambra, en aquesta

part s'inclouen també els apunts que va prendre en acabar la guerra i ser internat en un camp de concentració prop de castelló de la Plana.

A la tercera part l'autor ens presenta una reproducció facsímil del diari i de diversos dibuixos fets pel soldat Josep Lalueza mentre estava al front de guerra, per a que els lectors puguin comparar el text original del seu puny i lletra amb la transcripció presentada.

